



ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 26 (17163)

2006 чылдың
МАРТ 16,
четверг

Номерни парлагжае
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30
Садар өртээ — 4 рубль.

СПОРТ КОМПЛЕКИЗИН ТУДАР

Ол амдызында чүгле чш улуг хоорайда бар

2006 чылда Кызыл хоорайга эптээр чаа спорт комплекзин тударының дугайында чугаа республикага эрткен чылын-на дыргын тарай берген турган. Ону чон ниитизи-биле улуг көдүрлүүшкүнүг хүлээп алган. Ынчалза-даа спорт ордузун хоорайның Аныяктар сесерлинге тудар дээн баштайгы планга чамдык кызылчылар чөпшээрешпейн, ол-бо черлерже хомудалдар кирип турган таварылгалар база бар.

Каш хонук бурунгаар Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң хуралына көргөн айтырыгларның бирээзи — Кызыл хоорайга универсалдыг спорт комплекзин тударының айтыры болган. Дүүн Москва хоорайга эрткен чөвүлел хуралга ук комплекстин акшаландырышыкынын чугаалашкан.

Бистиң бөгүнгү аалчывыс Тыва Республиканың Куш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директорунуң оралакчызы — Алексей Сандан. Ооң-биле бо чылын Кызыл хоорайга тудар универсалдыг спорт комплекзиниң болгаш Советтиг Тываның 5 чылы аттыг стадионнуң ногаан шөлүнге кылымал шывыг дугайында чугаа болур.

— Алексей Семенович, Кызыл хоорайның спортчулары, аныяк-өскен бо чылын чаа спорт комплекстиг болур бе?

— Спорттуң хөй хевирлеринге ажылгаар спорт комплекзин бо чылдың апрель айда Кызылга эптеп, айдуп эгелээш, сентябрь айда ажылгалга киририн планнап турар.

— Ынчаарга, ону баштай хоорайның Аныяктар сесерлинге тударын планнап турган болгай. Ол барык хоорайның төвүндө эптиг чер-дир...

— Чаа улуг спорт комплекзиниң турар черин кончуг кичээнгеилги шилээн. Маңаа хөй-ле барымдааларны өөренип көргөн. Түңнелинде ону Кызыл

хоорайның мурнуу талазында эң хөй чурттакчылыг Ангарск бульварына тударын шийтпирлээн. Ында бо хүннерде чаңгыс-даа спортчу бажың-балгат чок дээрзин чурттакчылар билер. Спорт комплекзиниң турар черин тодарадып турда, бо чылдагааннар улуг салдарлыг болган.

— Мындыг комплекстер чурттуң өске хоорайларында бар бе?

— Амдызында үш улуг хоорайда: Москвада, Сочиде болгаш Иркутскиде ыңдыг комплекстер бар. Бо хоорайларның чурттакчылары оларны ажылгап турар. Кызыл — дөрт дугаар хоорай болур, а 2006-2008 чылдарда дүрген тудар болгаш хөй чүүлдерге

ажылгаар спорт комплекстериниң федералдыг социал программазы езугаар чуртка 200 ыңдыг орду тударын көрүп турар.

— Кызылга тудар спорт комплекзи өске хоорайларда ыңдыг объектилерден ылгалдыг болур бе? Ооң чижек хевирин солуннуң номчукчуларына сонуургадып көрүңерем.

— Бирээде, өске хоорайларда ажылгатынып турар мындыг чаңгыс ай шывыгыг спорт комплекстериниң катоктарының соогу кожазында улуг спортзалче кирип турарын эскердивис. Ону маңаа болдурбас сорулга-биле Кызылга эптээр орду ийи аңгы бажың кылдыр тудар. Бирээинге конькилээр дош чуңгу — шывыгыг каток турар, а ийи дугаар аңгы залга спорттуң өске хевирлерин чылдың дөрт үезинде ойнаар, аңаа белеткенир. Ийи залдарның ортузунга хеп уштур черлер, сауна, буфет болгаш массаж кабинеттери турар.

— Каток дээрге, фигурлуг чуңгулаашкын, шайбалыг хоккей дээш, кышкы спорттуң өске-даа хевирлери-дир...

— Шорт-тректи база чүге эгелеп болбас деп? Спорттуң бо хевиринге бичин сөөктүг азиаттар делегейде тергидеп турар болгай. Олар хоккей ойнаар шөлге конькилиг маңнай бергенде, мырыңай чыдыпкан ышкаш кылдыр кестүр. Тываларга бо база тааржыр хевир-дир.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Каяа? Чүү?

Ажылчын бөлүк хуралдаан

Дүүн Кызыл хоорайга мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырап талазы-биле ажылчын бөлүктүң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң салганы мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандырап талазы-биле штаб Кызыл хоорайга 2005 чылдың декабрь 12-де тургустунган. Штабты хоорайның мэри Д.К. Донгак удуртуп турар, ооң составында удуртукчулар болгаш мэрияның килдистери кирип турар.

Дөрт национал төлөвилел бүрүзүндө ажылчын бөлүктөр тургустунган. «Таарымчалыг болгаш чаагайжыттыңан чурттаар оран-сава» төлөвилелдин харысалгалыг секретарында архитектура килдизиниң кол специализи Дозураш Салчак томуйлаткан. «Кадыкшылды» хоорайның кадык камгалал килдизиниң кол специализи Розалия Енаа харыылаар. Хоорайның өөредилге талазы-биле комитеттин даргазының оралакчызы Зинаида Дехтярның ажылының чай чогу-биле өске харысалгалыг секретарыны томуйлаар деп шийтпирни хүлээп алган. «Агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдизи» төлөвилелди көдээ ажил-агый килдизиниң начальниги Татьяна Рогачева харыылаар. Понедельник санында төлөвилелдер талазы-биле кандыг ажилдар кылдынганын дугайында

информацияны берип турар шийтпирни хүлээп алган.

Хереглекчилер кооперативтерин тургузар

ТР-ниң Чазааның 2006 чылдың январь 30-де № 87 доктаалы-биле 2006 чылда Кызыл хоорайга көдээ ажил-агыйның хереглекчилер кооперативтерин тургузар талазы-биле план хемчеглерни ажылдап кылган.

Хоорайга 14 арат (фермер) ажил-агыйларын, 9 хууда дузалал ажил-агыйларын, көдээ ажил-агыйның хереглекчилериниң бир кооперативин, көдээ ажил-агый продуктуларын хүлээп алыр 5 пунктуларны тургузар.

Амгы үеде Кызыл хоорайда ажил-агыйның бүгү хевирлеринде 1343 мыйыстыг бода мал, ооң иштинде төрүүр инек — 685, хаван — 1492, хой, өшкү — 5827, чылгы — 227, тева — 3, куш — 3748 баш. Олар 650 тонна этти, 1350 тонна сүттү, 3390 тонна картофельди, 2930 тонна ногааны бүдүрер.

Кызыл хоорайда мал ажилының 4 ниитилелдери бар, ында 465 мыйыстыг бода мал, 1400 хой, өшкү, 260 хаван, 1500 куш, 40 чылгы бар. Ооң-биле чергелештир 14 садчы ниитилелдер, 7 көдээ ажил-агый кооперативтери, ийи арат (фермер) ажил-агыйлары, 7 хууда сайгарлыкчылар, 11 дузалал ажил-агыйлары мал өстүрер ажилды чорудуп турар.

Бистиң корр.

Ажылгалга кирер тудугда

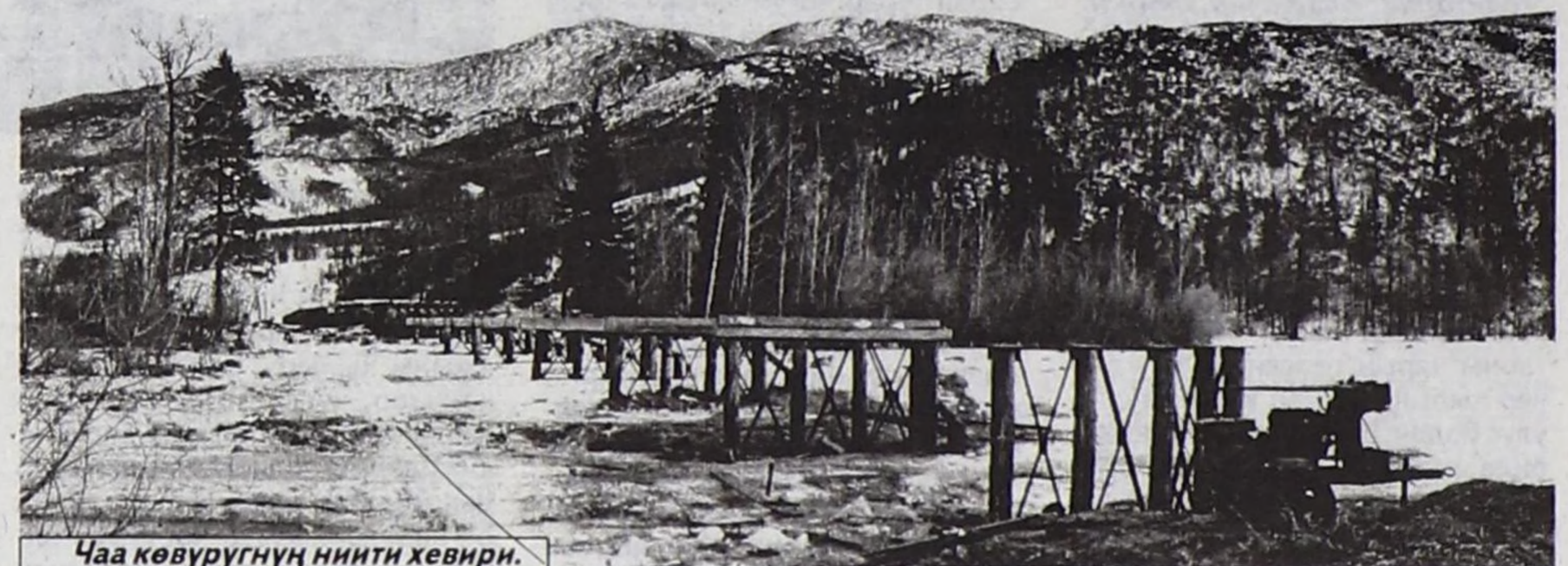
АЛАШ ХЕМНИ КЕЖИЛДИР

Тыва Республиканың Орук агентилелиниң чолу ажылгалга кирер объектилериниң бирээзинге Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунуң девискээринде Алаш хемни кежилдир чаа көвүрүгнү тудуп доозары болуп турар. Орукчуларның чымыштыг ажылы кыжын-даа, чайын-даа үстүр эвес, ылаңгыя Кызыл хоорайдан 400 ажыг километрде турар объектини ажылгалга кириери амыр эвес айтырыгларның бирээзи дээрзи билдингир.

Алаш бодунуң агымының күштүү-биле Тывада эң шапкын хемнерниң бирээзи. Дөзевилел-төлөвилел езугаар Алаш хемни кежилдир ийи дугаар кылдынып турар көвүрүг болур. Бир дугаар улуг көвүрүг 1960 чылдар үезинде Ак-Довурак — Абаза аразында автоорукту кылып турар үеде кылдынган. 1970 чылдар үезинде Кара-Хөлге колхоз даргалап турган Богатыр Самбуевич Кошкар-оол кандыг-даа дөзевилел-төлөвилел чокка бодунуң чогаа-

дыкчы салым-чаяны-биле Кара-Хөлдүң оруун чаартып кылбышаан, Алаш хемни кежилдир 4 улуг ыяш көвүрүглерни колхозчуларның шеф күжү-биле колдуу халаска кылдырткан. Ам-даа кара-хөлчүлөр Богатыр Самбуевичини улуг хүндүткел-биле сактып чугаалажып чоруурлар.

Ол көвүрүглер бо хүннерге чедир бодунуң хүлээлгезин күүседип келген болгаш ам айыылдыг байдалда келген. Кара-хөлчүлөр бо көвүрүглерни чаартып кылыр



Чаа көвүрүгнүң ниити хевирини.

талазы-биле боттарының дилээн моон мурнунда Бай-Тайганың соңгулда округундан ТР-ниң Улуг Хуралының депутады турган Владимир Бораевич Кара-Салга (ол бистиң аравыста чок) кириген. Чаңгыс чер-чурттугларының дилээн күүседип, дөзевилел-төлөвилел документизин кылдыртып, ону кылдыртырының талазы-биле айтырыгны чогуур органнарга кириген турган.

Көвүрүгнүң дөзевилел-төлөвилел документизин «Дорога» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (начальниги В.А. Муровцев) кылган. Көвүрүгнү 2004 чылда республиканың Орук агентилели-биле керээ езугаар «Көвүрүг-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (начальниги В.И.

Норильский) кылдыртып эгелээн. Оон бээр үш чылдың нүүрү чедип орап. Бо чылын ажылгалга кириер тудуг объектинде кандыг ажилдар кылдынганын, канчаар ажилдап турарын билип алыр дээш чедердивис.

Алашта час дүжүп келген, чылы хөлчөк. Көвүрүг кылып турар ажилчиннарга чоокшулап олурувуста, ырактан оларның чурттап турар вагоннары көстүп келди. Көвүрүг дээрге нарын тудуг болгай, машина-техника-даа көвей, ажил-иш хайныгып турар болду. Оларның чанынга чедип келгеш, орта турган оолдардан: «Силерниң бригадиринер кайызы ирги?» — деп айтырдым. Тыва оол вагоннар артында улуг чудуктар-биле ажилдап турар үш ажил-

чиннарже айытты.

Оларның чай чок ажилдап турарын көргөш, мендилешкеш, дыштапы бээрин манагынып, кылаштап тур мен. Ол аразында фотокорреспондентивис ажилдап турар ажилчиннарны чурукка тырттырып эгеледи.

Кижин ортузу чедер берген ажилчын эр кылаштап келгеш:

— Кайыын келдиңер, кандыг херектиг чор силер? — деп айтырды. Келген херээминиң ужур-чөвүн чугааладым.

— Вагонга бичии манап олурар, кылып чыдар ажилымы доозупкаш, чедер бээр мен — диди. Ол аразында кылып турар көвүрүгнүң ниити байдалы-биле таныжып эгеледим.

(Уланчызы 2-ги арында).



Бригадир Владимир Мельников кылган ажилды хынап тур.

СПОРТ КОМПЛЕКИЗИН ТУДАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
Конькилээр дош чунгуну чаа спорт комплекзинге ыяап-ла ажайдарын бистиң чаңгыс черчурттуувус Сергей Шойгу дилээн кижиги. Каток будун чыл дургузунда ажилдаар. Көрүкчүлерге 250 олуттар турар, ынчалза-даа бис оон санын көвүдедир дээш ажилдап турар бис. Каток — хоорайның урууларынга улуг белек болур.

— Мен бодаарымга, универсалдыг спорт залы боду улуг белек тир...

— Ындыг харын. Ам ийги залга хамаарыштыр каш сөс. Ооң хемчээли 60x64 метр болур, улуг зал-дыр ийин. Аңаа спорттун янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны эрттирер. Ол дээрге, баскетбол, гандбол, улуг болгаш стол теннистери, хурештер, бокс, биче бут бөмбүү-дүр, а ол ышказ аэробикага болгаш шейпингиге кичээлдер-дир.

Бис спорт ордузун тудуптар болзувусса, Россияның хостуг хуреш федерациязы 2008 чылда херээженнер ортузунга чурт чемпионодун Кызылга эрттирерин планнап турар. Улаштыр чурттуң

чыынды командазының Олимпий оюннарынга белеткелин Кызылга улаштыр чорударын база көрүп турарлар. Ол дугайында дилег санал агентилелдин дирекциязынче кирген.

Чугаалажып турарывыс универсалдыг спорт комплекзинин бир онза талазы — аңаа чүгле спортчу маргылдааларны звес, а янзы-бүрү чыыштарны, хуралдарны, эртем-практиктиг конференцияларны, делгелгелерни, концерттерни эрттирер аргалыг алаары.

Бо комплексти тударын планнап тургаш, республиканың агаар-бойдус байдалын, болуп болгу чер шимчээшкениниң айылын өөренип көргөн.

— Бо төлевилелди кым акшаландыралы?

— Бо универсалдыг спорт комплекзин Тывага баштай тударына улуг рольду Сергей Шойгунун ойнаанын демдеглээри чугула. Акша айтырыын шийтпирлээринге база дыка дузалады. Ынчангаш төлевилелдин 75 миллион акшазын РФ-тиң Күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринин талазы-биле агентилели, а артканын

деткикчилер бээр.

— Тываның 5 чылы аттыг стадионга кылыр чаартылгага хамаарыштыр чүңү чугаалаар силер?

— «Урууларга стадионну белекке берээли» деп федералдыг программа бар. 2007 чылда боттандырар бо программаже хоорайның бо стадионун кириген бис. Ол езугаа стадионун ойнаар шөлүңге кылымал шывыгны салыр. Шывыг 5 кат болур, чүге дизе, ошту суггарарга, суг ол каттарны эртекеш, черже сиңип кире бээр ужурлуг. Бо шывыгны Россияның футбол эвилели акшаландырал. Ооң өртээ база дыка аар дээрзин сагындырып каайн.

Стадионга немей салыр олуттарны, өске-даа спортчу өрээлдерин акшаландырышыкынын республика бюджетинден чорудар апаар.

Кылымал шывыгларны республиканың кожууннарынга база салып болур. Ол шору стадионнарлыг черлериниң чагырга черлериниң шимченгир чоруундан хамааржыр.

Юрий КӨК-ООЛ.

Сүт-Холден медал

ЭКИ ДЕП ҮНЭЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазаның эрткен 2005 чылда кылып чоруткан ажылының отчетун Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажил хөгжүдериниң сайыды Людмила Кимовна Салчакка удурткан тус-тус яамылар аайы-биле Чазактың төлээлери кожуунуң чонунга таныштырылга ажилдарын организастыг чоруткан.

Алдан-Маадыр, Ак-Даш, Бора-Тайга, Суг-Аксы, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Хөр-Тайга суурларга болгулаан таныштырылганың чыыш хуралдарына 500 ажыг кижиги киржип, боттарының санал-оналдарын берген. Ниитизи-биле Чазактың кылып чоруткан

ажылдарын сүт-хөлчүлөр эки деп үнелээштиң моон соңгаар оон-даа күженишкенин ажилдаарын күзээнер.

Ол ышказ ол-бо суурларга эрткилээн хуралдарга чонун амыдырал хандырылгазында, корум-чурум айтырыгында, тудуг-суурда, көдээ ажил-агыйда, хоочуннарга хамаарышкан айтырыгларда, харылзаада база орук-чирик талазы-биле ам-даа чедир шийтпирлеттинмейн турар айтырыглар барын санал-онал берген янзы-бүрү мергежилдин кижилери айтып, чөптүү-биле көдүрүп турганнар. Чонун амыдырал-чурттаарына хун бүрүде хереглеттинип турар амыдыралчы айтырыгында четпестерниң барын чон чидии-биле тургусканнар.

Бораш ОНДАР.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыктары

Национал хуреш талазы-биле «Тываның Начын мөгези» деп спортчу дээди атты тыпсыр дугайында

Национал хуреш талазы-биле спортчу дээди аттарны тыпсырының дугайында Дүрүмнүн 6-гы чүүлүңге үндезилээш, **доктаадырым болза:**

1. Хуреш талазы-биле делегей, Бүгү-россия, республика болгаш кожууннар маргылдааларына спортчу бедик түңнелдерни чедип ап, аныак мөгелерни белеткээринге, кижизидеринге база тыва хурешти сайзырадырынга кирип турар улуг улуг-хуузу дээш дараазында мөгелерге **«Тываның Начын мөгези»** деп спортчу дээди атты тыпсыр:

Сын-оол Сарыг-оолович КУЖУГЕТКЕ;

Орлан Ховалыгович КЫЗЫЛ-ООЛГА;

Айдемир Владимирович МОНГУШКА.

2. Чарлыкка ат салган хүнден ол күштүг болур.

3. Бо Чарлыкты республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2006 чылдың март 13, № 40

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Албан-оперативтиг болгаш бүдүрүлге ажил-чорудулгазынга чедип алган бедик көргүзүлгери

дээш база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Федералдыг эргелелдин шийткел күөселдезинин Тыва Республика талазы-биле албанының начальниги **Рамиз Чобан-оглы АЛМАЗОВКА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

«Россияның шийткел күөселдезинин Федералдыг эргелелинин Тыва Республика талазы-биле эмнелге эдип чазаар № 2 албан чери» федералдыг күрүнө албан чериниң камгалал килдизинин улуг инспектору **Артур Комбуевич ДОНГАКТЫ;**

«Россияның шийткел күөселдезинин Федералдыг эргелелинин Тыва Республика талазы-биле № 1 истелге изолятор» федералдыг күрүнө албан чериниң камгалал килдизинин биче ажилдакчызы **Анатолий Кыргысович СОРУКТУГНУ;**

«Россияның шийткел күөселдезинин Федералдыг эргелелинин Тыва Республика талазы-биле № 1 күөсекчи колония» федералдыг күрүнө албан черинин айыыл чок чорук килдизинин биче инспектору **Вячеслав Викторович ФРОЛОВТУ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
2006 чылдың март 13, № 41

АЛАШ ХЕМНИИ КЕЖИЛДИР



Тракторист Владимир Злобин.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ниитизи-биле 15 демир чагылар сугга турар ужурлуг, оларның 7-ин кылып дооскан, 8 чагыларны кылып турар. Ында дунзаалакчылар каңнаар ажилдарны чорудуп турар. Ол чагыларның кырынга салыр кончуг чоон чудуктарыны төлевилел езугаар чер кырында эптеп кылып турар улус болду. Вагонга ажилчынар-биле чугаалажып олурумда, бригадир Владимир Иванович Мельников чедип келди. Ажил-ижин кыскасы-биле чугаалап бээрин диледим:

— 2004 чылдың чазын борта ажилдап эгеледивис. Кыш, чай чок ээлчег аргазы-биле ажилдап тур бис. Доктаамал ажилдап турар ажилчынар хөй звес 15 кижиги бис.

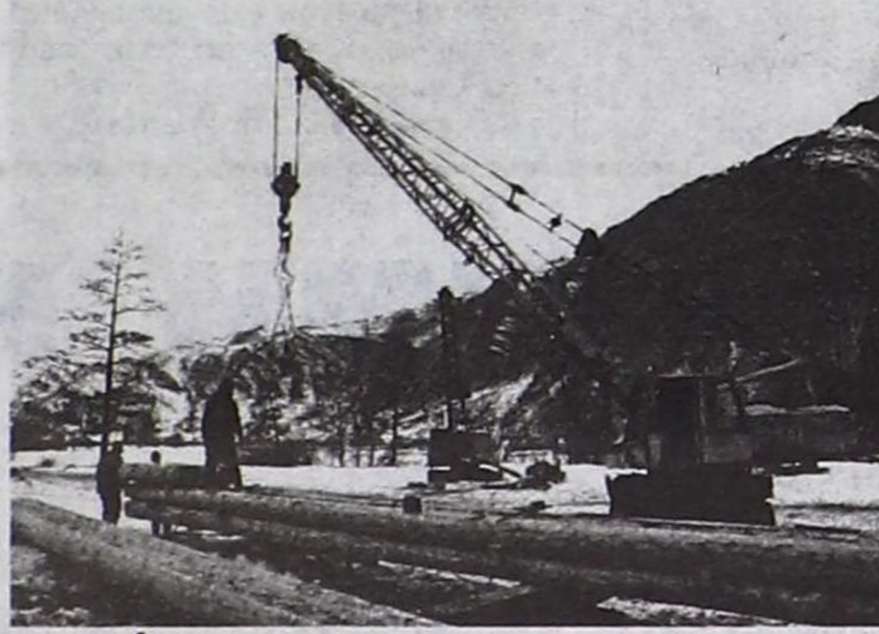
Кылыр ужурлуг ажилын кылып кааш чоруп турар монтажниктер база бар. Тудуг материалдарын Кызылдан сөөртүр болгаш бир нарын ажил мында тургустунуп турар. Кандыг-бир материал херек апаарга, 80 ажыг км чорааш, Ак-Довурактан барып телефон-биле тудуг эргелели-биле харылзажыр, ол база амыр звес айтырыг. Даштын көрдүңер ыйнаан, белеткеп каан салыр ужурлуг ооргалар ийи-үш-даа чыдыр, кран

келирин манап тур бис.

Ажилчин күжүнүн талазы-биле хомудалывыс чок. Бо черчурттуг Алдын-оол Иргит биле Сылдыс-оол Шожал база ажилдап турлар. Моон мурнунда көвүрүг тудуунга ажилдап чорбаан мен. Дыка нарын болур чүве-дир. Чагыкчывыс республиканың Орук агентилелинден инженерлер кээп, айда кылган ажилывысты хынап, чедер-четпес чүүлдерни чугаалап берип турар. Чогум чагыкчы биле бистиң аравыста төлевилел талазы-биле кандыг-даа маргылдаалыг айтырыг турбаан. Төлевилелде көрдүңгенин көвүрүгүң 70-80 см көдүрер ужурга таварышкан чүве. Суг дажый бээрге, көвүрүгүң ажыр шава бербес кылдыр.

Көвүрүгүң узуну 180 метр. Республикада улуг хемчээлдиг көвүрүглерниң санынга кирип турар. Алаш — Тываның эң шапкын дагылыг хемнериниң бирээзи болгаш чагыларның быжыглашыкынынче кончуг улуг кичээгейни салганын Владимир Иванович чугаалап орду. Көвүрүгүң чагыкчы-биле чардынган керээ езугаар бо чылдың августа ажылгалга кириери көрдүңген. Бо талазы-биле бригадирниң бодаалын сонуургаарымга, мынчаар харылады:

— Дош эривээнде план езугаар доозар ужурлуг ажилдарже улуг кичээгейни угландырып тур бис. Бистиң даштын чудуктар-биле кылып турар ооргаларывыс дош эривээнде салдынган турар ужурлуг. Кылыр ажилдар график езугаар чоруп турар. Бир звес үезинде тудуг материалдары-биле үзүктел чок хандырып турар болза, августа күрүнө комиссиязынга дужааптар аргавыс бар. Кончуг берге ажилдар колдуу



Ажил кидин түлүк.

доозулган, ынчалза-даа ам-даа кылыр ажилдар эвээш звес — диди.

Кызылдан 400 ажыг км ырак черге ээлчег аргазы-биле тудуг ажылы кылыры берге болбайн канчаар, чүгле бодунуң мергежилдинге бердинген, тура-соруктуг кижилер-ле ажилдап чоруур-дур деп билдим. Оларның аразында багай звес ажилдап чоруур ажилчынар эвээш звес. Оларның чижээнге дунзаалакчы Владимир Миков, тудугчулар Дмитрий Сенцов, Сылдыс-оол Шожал, тудугчу-бетончу Алдын-оол Иргит хамааржыр.

Владимир Ивановичиниң чаңгыс-ла хомудап орап айтыры — ажил төлевирин үзүп турары. Олар эрткен чылдың сентябрьда аван акша алган, ол хевээр бо хүнге чедир холга акша тутпаан. Мону сайгаржып бээрин менден дилеп орду. Аш-чемни ээлчег аргазы-биле ырак черде ажилдап турар дээш тускай көрдүңген акша-биле эккеп берип турар, ол талазы-биле хомудал чок улус болду. Кыдыг-кызыгаар, тайгасын аразында ээлчег аргазы-биле



Владимир Миков — дунзаалакчы.

ажылдап чоруур ажилчынарның сеткилин хомудадырга кайыын боор дээш, бо айтырыг талазы-биле республиканың Орук агентилелинин директору Данзын-оол Чалзапович Ондарга четтим. Чөптүг айтырыгы директор тодаргайы-биле тайылбырлап берди:

— Көвүрүгүң дөзевилел-төлевилел езугаар ниити өртээ 18 млн. рубль. 2004 чылда бо көвүрүгге 6,114 муң рубльдин тудуг монтаж ажилдарын шиңгээдип алган, 2005 чылда 3,961 муң рубльдин ажилдары кылдынган. Бо акшаларны бистиң-биле керээл ажилдап, көвүрүг тудуун кылып турар «Көвүрүг-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинче (начальниги В.И. Норильский) чогуур үезинде шилчидип берген бис. Бо чылдың март 13-те байдал-биле алырга, ол бүдүрүлгедге бистиң ам-даа 569 муң рубль акшавыс бар. Чүге ажилчынар акшазын албайн турарыл, ону Виталий Иванович-биле чугаалажыр мен.

Бо чылын ажылгалга кирер тудуг объектизи болганда, бистиң шынгыы контроловуста, ону ха-

рылап турар куратор доктаамал барып хынап турар. Ажылгалга кирер тудуг объектизи болганда, бо чылын кайы-даа чылдан хөй 8,674 муң рубльдин тудуг-монтаж ажилдарын кылыры көрдүңүп турар. Көвүрүгүң ажылгалга кириер дээш бистиң талавыстан тодаргай хемчеглерни ап чорудар бис.

Ажилчынарның ажил төлевириниң талазы-биле сайгаржып чугаалажыр дээш «Көвүрүг-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге чеде бээримге В.И. Норильский сургакчылап чоруй барган болду. Ынчалза-даа кол чагыкчы республиканың Орук агентилелинин директору Д.Ч. Ондар бо айтырыгны эчизинге чедир сайгаржыптар боор.

Эң-не кол чүве, акша албайн-даа турар болза ажилчынарның тура-соруу бедик, көвүрүгүң үезинде ажылгалга кириптер бис деп, демниг ажилдап турарына кижиги чоргаарланыр чорду.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруктары.

Бо хүннерде «Суриковту» деп адай берген бир документини кылган соонда чыл чедип турар. Ол дээрге Сибирь федералдыг округтуң Бүрүн эргелиг төлээзиниң дузалакчызы А. Суриковтуң деңнелинге 2005 чылдың март 14-да хүлээп алган документ болуп турар, ынчан ТР-ниң Чаззаа биле ТР-ниң УХ-ниң Хоойлужудулга палатазының 2005 чылдың республика бюджединге хамаарыштыр чөрүлдээзин сайгарып көргөн турган болгай. Ол чугааның канчаар доозулганын, эрткен чылдың бюджетни нитизи биле канчаар хүлээп алдынганын база чыл түңнели биле ооң канчаар күөсеттингенин билер бис.

Март 14 деп хүн республиканың иштиги политиктиг амыдыралыгга бир янзы демдеглеттинер ужуругу хүн болу берген. Чогум-на ол уеден эгелээш Чазак биле ХП-ниң бөлүк депутаттарының аразында ажык чөрүлдээ эгелээн, сөөлгүлөр федералдыг чагырге чарбыттынып турар апарган, ол чорук ам-даа үргүлчүлөп турар болгаш харын-даа чокко үеде оон артык чидигленер хевирге кирип орад.

Херектиң ужуру чүдөл дээрге, А. Суриковтуң эртеринген чөвүлел хуралыгга бюджет тематиказының айтырыгларын чугаалажып-даа турган болза, ону эртеринериниң бир сылдаа ХП-ниң бөлүк депутаттарының РФ-тиң Президентизинге ТР-ниң Чаззааның Даргазы Ш.Д. Ооржакты ажилындан чайддыр (импичмент) дугайында кыйгырыгыг дилээ болу берген. Ооң соонда ындыг чагаалар база улашкан. Ол элдептиг ышкаш сагындырар, ХП-ниң удуртулгазы тус черде аажок идепкейлиг пропаганда ажилын чорудуп турала, ол чагаалар дугайын ыттавайн келгенер. В. Путинге депутаттар чүүнү бижип турарларыл? Утказын алып болза «Риск» солунун хүн бүрү бижип турар материалдарындан ылгалбас: сүт саалдазы баткан, Чазакта кем-херек үүлгедикчилери ажилдап турар. Кем-херек үүлгедиглери өзүп турар, экономика буурап душкен, бо бүгүге буруулуг-ла кижини Ш.Ооржак.

2005 чылдың июльда 131 дугаарлыг Федералдыг хоойлу эзугаар тус чер бот-башкарылгазының органдарына соңгулдалар болуп эрткен. Ол соңгулда кампаниязын белеткеч болгаш эртер тире талазы биле Чазактын күженишкенин кончуг-ла шыңгыгы шүгүмчүлөп турганнар-даа болза, Хоойлужудулга палатазының удурткучлары аңаа аажок идепкейлиг киришкен болдур веспе. Ындыг-дыр, ынчалза-даа демги-ле В. Оюнун «төртүн» Чеди-Хөл кожуунунга деткип турган кандидаттары кандыг-ла-бир ындыг көскү чедишкн болган дивес силер бе. Депутаттардың удуртулгазы боттарының МИЧ-леринге хөй санныг материалдарына, улус мурнунга чугааларына Ш. Ооржакты ажилындан чайддыр, дүжүрер деп эрге-чагырганың федералдыг органдарына чоруткан дилег-кыйгырыгларын чүгү-ле маңа саат чокка салып турбааннар деп айтырыгың ужурмажырын билдинмей турар де.

Республика солуннар, бирги ээлчеде «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарны кызамдаарынча уланган ХП-ниң хөдөлүшкенин тайылбырлап турар «Тувинканың авторларының бирээзи эрткен чылын мындыг янзы бодалды илереткен: ол бөлүк депутаттары ам болур соңгулдалар кандыг болуру коргудуп турар-дыр ийин деп. Соңгулчулар күзел-соруун илереткеш, оларның амгы эпиг, ямылыгы черинден чорудуптар ужурга таваржы берзе канчаарыл? Чогум-на харын ынчанга амгы пропагандисчи хөдөлүлгелеринге депутаттардың удурткучлары республиканың чаа удурткучузу туюмлаарының айтырынын мурнунга тудуп турарлар ол чадавас. Бир кыйгырыгга ол бодал өттүр көстүп турар: «Ш. Ооржактын бүрүн эргелигиниң доостурун манаары дээрге бистиң республиканың социал-экономиктиг хөг-

жүлдезиниң проблемаларын ботандыраарыгга чедимче чок чорукту болгаш хораны чедирип болур, а ол перспективалар болза Россия Федерациязының Президентизи Силерниң күрүнө политикаарга үндэзиленип үнүп турар болгай». Ол сөстөрнүң адаанын В.Оюн, В.Вальков, В.Барыгина-Сады, С.Сафрин, К.Бичелдей, А.Дамба-Хуурак, В.Молин, Зоя Сат, Б.Балчий-оол, Даваа Монгуш, К.Даваа, Өнер Ондар, Борис Оюн ат салган.

Ынчанмыже адаттынган бөлүк депутаттар, аажок хөдөлгөннер-даа болза 2005 чылда республиканың Баштынын солугу деп айты-

ган: В. Оюн — дарга, К. Бичелдей — бирги оралакчы, А. Дамба-Хуурак — эрге-хоойлу органдары биле харылзакчы оралакчы, Өнер Ондар — кадык камгалал сайыды, В.Вальков ХП даргазы дээш-ле, барган. Верзактовтуң орнун Даваа Дүштеевич Монгушка берген.

Ынчалза-даа неделя эрткен, ай эрткен, а чарлык ам-даа чок мындыг. Чамдык депутаттар ол келбес боор деп бодай бергеннер ышкаш.

Дараазында болушкуннар кандыг болурул? Хоойлужудулга палатазының кире бергени байдалдан үнер ийи орук бар хире. Дараазында соңгулдалар үезинде чоннуң шилип алганнар-

кезиниң бадылаашкыны херек болур ужуругу. Өскээр чугаалаарга, республиканың эрге-чагыргазын солугурун чедип алып дээр болза, Оюн — Бичелдейниң бөлүүнге ХП-ге 22 «ийе» дээн бадылаашкын база Төлээкчилер палатазына — 87 бадылаашкын алдынган турар ужуругу. Мурнундагы чугааларны, бижиттинген чүүлдерин, документилерин, кыйгырыг-дилеглерин, билдирешишкенин билгаш бадылаашкын түңнелдерин анализин кылып көөрге, бо хүнде ол бөлүк быжыг 12 бадылаашкынны ап болур. Олар дээрге В. Путинниң адынга «хомудал-чаалыг» ча-

шиитпирни хүлээп алып эргелиг.

ХП-ниң удуртулгазының 6 ай дургузунда күөсетпээни суд шиитпирлери бөгүнде-даа кончуг хөй.

Республиканың Баштыны ол эргезин ажыглаар бе, ол өске айтырыг. Бир талазында, бир эвес ол ону мурнуку үелерде ындыг барымдаалар бар турда-ла, кылбаан турган болза, ам келгеш ындыг нарын хемчеглерни ам кылыр бе? Палатаны тарадыры дээрге, импичмент чарлаары-биле бир дөмей, аар-берге хөй уржуктарлыг болур политиктиг кризистин тургустунганы ол, а ол уржуктар республика амыдыралының өскө-даа адырларына дөмей-ле дээр

Политдопчулал

ИМПИЧМЕНТ ХЕРЕК БЕ, АЗЫ ТАРАДЫР БЕ?

ХП-ниң удуртулгазы чаа соңгулдаларга уткуштур эң нарын базым кылып диттигер бе?

рыгыны 2005 чылда чедип ап шыдавааннар. Ындыг турбуже, бир айтырыг тургустунуп турар: ол депутаттар ону солугу чүү ындыг кижини республиканың Чазак Баштынын орнунга олуртуксап турарыл, чаа Чазакка олар кол-кол черлерге кымын сүмелеп кириер деп турарларыл? Тус черниң хайгааракчылары чокко чаа ук айтырыгга харылзакчылар янзылыг кижини билип кааннар.

ХП-ниң удуртулгазының янзы-бүрү аргалар-биле, Новосибирскиге, Москваге хөй санныг бижик чорудуп, федералдыг эрге-чагырга кабинеттерин кезип, тус чер МИЧ-лерге бижип келгени хамык политиктиг кажарлаашкыннар, интрига 2006 чылдың январь төңчүзүнде — февраль эгезинде билдинип, интриганың эң бедик «хайнышкыны» көскүлөш кылынган. Сөөлгү үеде депутаттарның үнүн улуг тыр чачыландырып бээр рупору «Риск» баштай мынчаар медээлээн: «айтырыг ам кээп шиитпирлеттинип тур. Ш.Ооржактын ажилдан чайлаар үези болза февраль 2-де — ооң РФ-тиң Президентизи В. Путин-биле ужуражышкынының үезинде болур. Шын харын, февраль 2-де ТР-ниң Чаззааның Даргазы күрүнө Баштыны-биле ужуражыр турган, ынчалза-даа даштыкыдан дээди албан-дужаалдыг аалчылар-биле ужуражышкыннар ужуру, ону, Ш.Ооржактын чөпшээрешкенин эзугаар, соңгаарлаткан. Ынчан республиканың баштыны РФ-тиң Президентизи Администрациязының удурткучу С.Собянин-биле В. Путин-биле ужуражышкынга кол айтырыг кылдыр кирер тыва хөмүр-даш казымал черлерин шингээдил алырының дугайында айтырыгы ам-даа хандыр ажилдап кылырынын дугайында дугурушкан болгай.

Василий Оюн ол хүннерде база Москвага чоруп турган. Ол оон мырыңай чалгынналган келген, Хоойлужудулга палатазына магалыг-чаагай медээ тарай берген: Ш. Ооржакты дүжүрер дугайында Чарлык мээс соомдан ужул орад. Хары угда «Рискиге» медээ дыңналган: А. Квашин болза Москваге республиканың кол эрге-дужаалыг туюмлаар 3 кандидатураны чорудупкан: олар дээрге В. Оюн, Ш. Кара-оол база М. Козлов.

Мындыг таварылга болганда чүү боор: ХП-ниң удурткучлары, оларны деткип турар кезек депутаттар Серебрянкага пансионатка аяш-чемниң дээжинин делгээн столга саадапкаш, келир чазакка ажилдаар эрге-дужаалдарны хувааган дээр чораан. Чарлык чедип кээр деп бүзүрелдиз күштүү-ле ындыг турган боор, Хоойлужудулга палатазы Серебрянкага болган шайлаашкыны ооң соонда-даа чажырбааннар хевирлиг. Чүү-кандыг-даа болза депутаттарга чок каш-даа кижилерден тарап, келир уенин Тыва чазаанга баш удур хуваган кижилерниң аттары албан эзуну-биле эвес арга-биле тарап чоруй бар-

ның аразынче кирери ХП-ниң амгы ажылдап турар депутаттарының ыракта-ла магадылаттынмаанын база божаннаажын бодааш, олар өске депутаттар-биле кады партияжи даңзыларже кирер дээш демисежи эгелээш ужурга таваржырлар. Бир дугаарында — «Чаңгыс демниг Россияның» олуттарына, чүгө дээрге дараазындагы парламентиниң составына ол партияның төлээкчилери эң хөй олутту ээлээр амдыгааштан билдинер. ХП-ниң хөй депутаттары «Чаңгыс демниг Россияның» кезигүннери бис дээрзин утупкаш, чаа тургустунган болгаш тус черде В. Оюнун деткээни «Родинаже» тыртылып турары эскертинип турбуже, ам келгеш хеп-хенертен единосостар-биле бис деп чугаалай кагылап турар апарганы көскү.

«ЧР»-ниң келир үедеги даңзызынга кирер дээш эгелеп турар демисел дугайын чугаалаар чүве болза, В. Оюн элээн нарын байдалда туруп турар, чүгө дээрге ол «Едина Россия» кезигүнү деп аттыг тургаш, Д. Рогозин аажок көдүрлү бээр, туттунуп шыдавайн «Родиныны» деткээн болгай. Ооң кадында ол партиянын тус черде регионалдыг салбырын Оюнга дорт чагыртыр — ХП аппаратының удурткучу Д. Ховалыг баштап турар болгай, ону улус билер. Тус черниң «родинажыларының» регионалдыг салбырынын составын ап көөрге солун. В. Оюнун мындыг янзылыг ийи көрүнгөн туружун «ЧР»-ниң федералдыг политсовети эскербейн эрте бербези билдингир, Тыва парламентиге кандидаттарның баштайгы даңзызын тургузуп тургаш аан.

Ам моон дараазында болушкуннарның хөгжүлдэзи илереп кээр апаар. Бир эвес спикер «ЧР»-де партидан эрте берги дег черлер аңаа таварышпас деп чүвени биле каапса, ол моон ыңай улам-даа чидигленишкенин үндүрүп кээп болур. Хоойлужудулга палатазында Чазак Баштыныга бүзүрөвезин чарлаарынын янзы-бүрү аргаларын аажок кызып өөренип көрүп турар, шала чайгылып турар депутаттар-биле чугаалажышкыннарны чорудуп турар. Мындыг санаашкын-түңнел үндүрүп турар хевир бар: бо идея бүдө бээр чүве болза, республикага парламент соңгулдалары ТР-ниң чаа чаззаанын үезинде эртер апаар, а ооң чижек составын Серебрянкага кышкы шайлаашкына тодардып каан хире болгай.

Ийе харын, санаашкын-түңнел ындыг-ла болзунам. А хоойлу бо талазы-биле чүү дээшил?

«РФ»-тиң субъектилериниң күрүнең хоойлужудулга (төлээлелге) болгаш күөсекчи органдарын организастаарынын нити принциптериниң дугайында 184 дугаарлыг Федералдыг хоойлунун 19 чүүлүн эзугаар ийи палаталыг парламентиниң РФ-тиң субъектизиниң дээди албан-дужаалдыг кижизинге хамаарыштыр бүзүрөвезин чарлаар дугайында шиитпир хүлээп алырынга палата бүзүзүнге доктааттынган санның 3-түн 2

гааларга ат салып тургулаан үстүнде адаанывыс депутаттар болуп турар-ла-дыр. Палатаның удуртулгазын туружун деткивейн турар 8 депутат бар: Б.Б. Монгуш, Х.Д. Монгуш, М.К. Куулар, В.Б. Ооржак, Р.С. Монгуш, В.Д. Хемер-оол биле Т.Б. Куулар. Чайгылып турарларга бо хүн Алина Даржааны, Ю. Салчакты база В. Ушкаловту хамаарыштырып болур. Бодунун тудуг объектилеринге акшаны алган соонда Оюн — Бичелдейниң бөлүүндөн С. Сафрин ырап бар чыдар деп медээлер бар.

Мынчап кээрге, ХП-ниң депутаттары ТР-ниң Чаззааның Даргазын ажилдап турар албан-дужаалындан чайддыр деп чүүлүн иди үндүреринге бадылаашкыннары четчип турар, ынчалза-даа ол шиитпирни хүлээп алырына четчир хире деткимчези палатада чок болуп турар.

Ынчалза-даа ол дээрге ындыг семээшкенин шуут кылбайн баар дээни ол эвес. ХП-ниң удуртулгазын тус черниң информастыг байдалын көөрге, ындыг семээшкенин эзулуг пропагандисчи сорулгалар-биле кылып болур деп бодат болур. Мындыг таварылгада Тыва бүгү чуртка база катап динмирер үнер аргалыг болуп турар, артында-ла элээн көскүлөп чылдактыг болур — көрбөс силер бе, чоннуң шилип алган кижилери национал республиканын удурткучузу албан-дужаалындан чайддыр дей берип-тир! Чамдык федералдыг МИЧ-лерниң тус черниң чаргы-чаалызынга база оларның күткүчү-инициаторларына сонугурагы чугаажок-ла магадылаттынган болур.

Өске талазында, ТР-ниң Чаззааның Даргазының база-ла Хоойлужудулга палатазын тарадырының процедуразын инициативалаар эргези болгаш барымдаазы бар. Бирээде, сөөлгү чылдарда чогум-на ХП-ниң удуртулгазы республикага социал-политиктиг байдалды туруштуг эвес угланышкынче чедирер озалондактыг, багай чүүлдерин эгедээ болу берген. Чижек кылдыр эрткен чылдың бюджетин үр үеде, ооң күөселдезиниң түңнелдериниң күөселдезин барымдаалап алырга, даап бодаан чүүл-биле саадаткан болгай. Ийиде, палатаны тарадырынын чылдагааннары хоойлу-дүрүмгө үндэзилеп алырга, канчаар-даа аажок хөй. ТР-ниң Конституциязын база ол-ла 184 дугаар Федералдыг хоойлуну эзугаар ТР-ниң Чаззааның Даргазы, бир эвес Хоойлужудулга палатазы РФ-тиң Конституциязыга азы Федералдыг хоойлуларга, ТР-ниң Конституциязыга дүүшпес ТР-ниң хоойлузу азы өске-даа нормативтиг актыны хүлээп алып болза, бир эвес «ындыг чөрүлдешкек чүүлдерни чогуур суд тодараткан болза, а хоойлужудулга органы суд шиитпир күштүг болуп киргениниң соонда 6 ай иштинде оларны чайлатпаан болза», Хоойлужудулга палатазын бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырынын дугайында

апаар. Өске талазында, бир эвес палатаны тарадырынын барымдаалары бар болганда, а депутаттар удуртулгазы парламент соңгулдаларының бүдүүзүнде социал-политиктиг байдалды ам-даа чидиглендиреринче чөңгээни уламчылаар болза, республиканың Баштыны ХП-ни тарадыр каап болур, ол дээрге — харыны базым болур.

Хоойлужудулга палатазының өмүңээзинден чагааларга, дилег-кыйгырыгларга болгаш телеграммаларга Новосибирскиде болгаш Москвада илдең-не бир янзы хамаарылгалар бо үеде илейти-ле көстүп келген. Оларны кол нуруузунда тоовастан. Улуг Хуралдың депутаттарын сонгуур чаа соңгулда кампаниязынын төңчүзүнде мындыг барымдаа амгы депутаттарның бөлүглежиринге көскү өскерилгелерни тывылдырар чадавас. Ол чүүл эрткен чылдың июль айдагы соңгулдаларынын дайлымына илерээри магатчок, ол дээрге республикага эрге-чагырганы солугу дээш туржуп турар ХП-ниң депутаттары боттарынын-на округтарына безин шоолуг-ла эвес ат-алдарлыг, эвээш деткимчелиг болуп турарын дооратан-даа болза бадыткай берген болгай.

Бо бүгү мындыг болуп турза-даа, депутаттарның ол бөлүглежишкенин аргаларын хоомай бодап черле болбас. Бирээде, Хоойлужудулга палатазынын аппараты бо чылын бодунун чарыгдалдарынын сметазын хоойлу чогаадыр ажил-чорудулгага хергелеттинеринден оранчок хөй хемчээлдиг кылдыр камгалап алган. «Артык» акшаны депутаттарның удуртулгазы келир үедеги соңгулдаларга шуут-ла дорт шыгай ажылдап турар деп чугаалар чоруп турар. Кызылдың МИЧ-лериниң хөй кезиниң арынарарында бисте Чазактын багай, чөгенчин, а хоойлужудулгалар кайы хире сагыш човангыр болгаш ак сеткилдиг-дир дээн өртээн төлөп каан материалдар-биле шагда-ла шокарнайып турар болдур веспе. Ийиде, ол бөлүк депутаттарның пропагандисчи шуугаазыны «Риск» бөлүктен база РФКП-ниң Кызыл организациязыны-биле барык-ла кара олчаан бооп чоруп турар, а ол Күрдумага эрткен сөөлгү соңгулдаларга Кызылга тиелээнин утпаан бис.

Мынчап кээрге, чаңылчаан соңгулда мурнуун чидигленишкени эрткен чылдардан артык болуп магатчок. Бир эвес Оюн — Бичелдейниң бөлүгленишкени Чазактын амгы Баштыныга удур импичментини эгелээринден сестир болза, республика иштинге бо чазын база чайын болур иштиги политиктиг демиселдин утказы болза «Чаңгыс демниг Россияның» республика салбырынын соңгулда мурнуун даңзызынга кирип алып дээш демисел апаар.

2006 чылдың март 14-те, № 28 «Тувинская правда» солундан очулдуран.

Амыдырал, биче сайгарылга, уран ччул

Найысылал Кызылдан Шоол хову кайы сен дээш тутсуп ор бис. Бо дээрге Тываның коргунчуг чылдарының эң кол херечизи хову-ла болгай. Ооң дугайында дыңнаваан кижини ховар болдур ийин деп боданып ор мен. Хову дээрге хову-ла болгай, шынап-ла, төнчү чок. Бир эвес чай турган болза, куруг элезин-не ыйнаан. Бо элезинниг хову дугайында чон аразында кандыг-кандыг чугаа тараваан дээр. Шоол хову дээрге-ле кижиниң эди-кежи соолаш дээр, чүге дизе маңаа Тываның ховар дээн «чырык баштыг», бурунгаар көрүштүг оолдарының амы-тынын үскенин төөгүдөн билир бис.

Бо ышкакыл, Шоол хову. Баалыктар-баалыктар. Кышкы хову. Хоорайда час дүшкен-даа бол, ховуда кыш хевээр, хар дээрге чүгле карак чылчырыктаар. Хенертен караамга дыттар көстүп келди. Күштүг, бедик, чоргаар дыттары көргөш, бо ховуга амы-тынындан аскан күдер мөге тыва оолдарны сактып келдим. Оларның күчү-шыдалы бо дыттар бооп хуулуп келгени ол чадавас. Маңаа чүс-чүс кижилер актыг черге кара бажын салып, амы-тынындан чарылган болгай деп хайлыг ховуга хордап, арай каржы сеткилим хайныгып олур. Канчангаш-ла көрүпкөш, карактарымга бүүрөвейин бардым — ховугайның ховузунда ак-ак хадыңнар... Баалык иштинде хензиг черде аккыр хадыңнар... Актыг черге амы-тынындан чарылган кижилерниң ак сеткили хадыңнар бооп өзүп үнүп келгени ол эвес ирги бе. Хилинчек чок актыг кижилерниң күзөлсөгү, сеткил-хөөнү, амы-дыралчы чүткүлү, чырык өртөмчөйгө ынакшылы ол хире күштүг болганындан амы-тынын үзүп, узуткаарга-даа, таптаарга-даа, аңаа алыспайн, чараш хадыңнар бооп, алдын хүннүң херелдеринге амырап, мандып өзүп турарлары ол чадавас. Каш он-он чылдар бурунгаар бо ховуга чеже кижини амы-тынындан азып, аарышкылыг човурун човууртап, амы-тынын арттырарын күзеп, тейлеп турбаан дээр! Оларның карааның чажы ховунуң ховар кара суглары болуп, чырык угааны, ак сеткили чараш, чаагай ыяштар болуп өзүп үнүп келгени бо эвеспе. Бола баалыктарның кайы-бирээзиниң адаанда актыг өгбелеривистиң сөөктери чыдыр боор оң. Кайы-бир шагда ону археолог ажы-төлүсү тодаратып үндүрүп кээр. Амдызында чүгле тейлеп, чүдүп, сөгүрүп эртээлинер. Өршээ, бурган башкы! Актыг чоннуң аарышкызы, човаг-хинчээ ам-даа хөй-хөй чылдар өттүр чүркетерин саргыдып кээри чугаажок.

Шоол хову. Тыва кижиниң угаан-бодалыга артар база бир төөгүгө киржир чолдуг үле сеңзе онаашты. Чүс-чүс, муң-муң, сая-сая чоннарны каттыштырып, ынча кижини бир демниг, күчү-күштүг болдурган кайгамчык салым-чаянныг кижини Чингис-Хаанниң дугайында кино-чурукка ойнаар чылгы мал сенде өзүп турар болгай. Шоол ховуга оьтап, күш кирип, өзүп турар бо чылгыдан эгелеп улуг кинону тырттырып эгелээни анаа эвес болдур ийин. Бурган башкының авыра-лында хөй кижилерниң амы-тынын сыгырган хову деп адыңны ам-на агартыр ааскежи сеңзе таварышканы бо ыйнаан. Тыва деп чуртту, тыва кижиниң төлүн делегейге алдаржыдар ааске-

жик-биле адыңны агартырың ол-дур, Шоол хову. Сенде буруу чүү боор, ажы-төлүңү эки-бак деп ылгал чокка хүлээп алыр-ла болгай сен.

Бодалдарга алзыпкан оорумда, чылгычыларның Эртинелиг-Өдек кыштаанда чеде хонуп келген болдус. Херим иштинде хөй-ле чылгының ара-аразындан ол-бо малдарны чылгычы оолдар сымдым-биле шалбалап тудуп турлар. Ол чүге ынчачып турары ол дээрге, хөй чылгының алдан хирези кинога ойнаар «артист аьттар» чүве-дир. Оларны ондун дааның баарынче сүрер, аңаа кинону тырттырар. Ынчангаш улуг белеткел ажылдары чоруп турда, бистер чеде берген болдус.

Чылгының ээзи Владимир Соянович Орус-оол база кылагар кара джип машиназы-биле халдып келгөш, оолдарга ол-бо айтышкыннарны берип тур. Кинога тырттырар аьттарны база Андрей Борисов-биле чардынган дугуржулга езугаар сорулгалары кайы хире күүсеттинип турарын сонуургал келгенин висти чугаалаарымыска, Владимир Соянович чылгызының дугайында тайыл-бырлап, ол-бо малга хамаарыштыр тодаргай болуушкуннарны сактып, таныштырып кирипти. Кандыг өң-чүзүңнүг мал чок дээр, чарашсынып, магадал тур бис.

Эрткен чайын кино тырттырып турар үеде төрүттүңген кулунну Есугей-Кара деп адал алган улус-тур. Ол ам богба апарган, чараш деп чүвезин! Ооң иези Кула-Доруг оглунун чанында-ла чоруп турар болду. Шокар-Аскыр, Эдик-Ой, Артист-Ой, Үзүк-Челдиг, Сын-Шавыдар, Тевэр-Доруг, Хулиган-Шокар дизе-ле, кандыг-даа аттыг аьттар бар де. Хөй чылгыны магадал көрүп турувуста, улуг чылгычы Александр Монгуш чылгычыларын кыйгырды: «Эй, оолдар, дөө турар Гитлерниң адаанда аьтты база тудуңар!». Кулаавыска бүүрөвейин, кым дидир джип, бот-боттарыыстан айтыржыр-даа бис. Шынап-ла, Гитлер деп шолалыг аьт база бар чүве ышкакыл.

— **Чорук-херээңер кайы хире чогул тур, Владимир Соянович?** — деп сонуургадым.

— Ажырбас-ажырбас, кылыр ужурулг ажылдары-высты кылып алдывыс. Новосибирск хоорайдан бо эзерлерни садып эккелгөш, немей кылыр ажылдарын боттарыыс, бо оолдар кылдылар. Эзер-чүген, чулар-сугдук, колун-чирим — шуптузун белеткел алган оолдар бо. Сымдым эжип турарлары бо-дур. Тыва эзерлеривис бо-дур, оларны база чаартып, каастап, септеп-селип, хөй ажылды кылдывыс. Бо куяк бөрттерни 1997-98 чылдарда-ла Кенин Сат деп шевер ус-



ЭГЭЭРТИНМЕС МАЛДЫГ ЭРТИНЕЛИГ-ӨДЕК

дарган оолга кылдырып алган улус бис. Наадымда хүрөш эгелээр мурнунда хөй аьттыг шериглер кедип алгаш стадионну долгандыр халдып турганын көргөн улус сактып кээр боор. Ынчан кедип турган бөрттеривис бо-дур, аьттарыыс база бо. Каракка көзүлбөс ажылдар-ла хөй. Дүүн барык дүңнү өттүр тыва тоннар өөктери илген улус. Идик-хевин белеткел, чүгү-вүстү көжүрер, чылгыны сүрүп чедирер дизе-ле, шынап-ла, ажылыгыс улуг.

— **Андрей Саввич Борисовтуң кино тырттырар бөлүгү белең черге кээр мындыг ышкакыл.**

— Ийе, бистин белеткээр кылдыр хүлээнген ажылдарыыс бо-дур, белеткел алган бис. Кинобөлүккө бистин дузавыс улуг деп бодаар мен, чүге дизе олар боттары Моол, Кыдат кирип, оон эзер-чүген дээш, сымдымга чедир аьттын бүгү дериг-херекселдерин сандыглары болза, чарыгдалдары оранчок хөй болуп турган. Кызыгаар эртери безин амыр эвес-ле болгай, үе-шак хөй чарыгдаттынар.

— **Сурагыл режиссер-биле канчап ажылдажы бердиңер, Владимир Соянович?**

— А.С. Борисовтуң улуг проектзиниң дугайында дыңнап кааш-ла, якут чогаалчының «Чингис-Хаан» дугайында номун албан-биле номчудум. Ооң мурнунда-ла Чингис-Хаанни школачы чылдарымда-ла сонуургап, ол дугайында бар-ла номнарны номчуп чоран кижини мен, сонуургааш. Оон кино тырттырар дей бээрге, арта-ла кол рольда тыва артист ойнаар апарган, кинонун ажылынга аьттар — чылгы херек апаарга, Тыва чуртувустун адын бодааш, тыва чонувустун адынга алдар-ла ыйнаан дээш, бодум шыдаар шаам-биле дузамны сүмеледим. Ооң сонда дугуржулга керээни чарып алганыыс ол-дур. Төөгүге артып калыр улуг проектти Тывага база тырттырар болганы аас-кежи деп бодаар мен. Борисов баштай шупту болуушкуннарны Моолга тырттырар планнап турган болза, маңаа чедип келгөш, бистин чуртувустун

бойдус-чурумалын, оон энергетиказынга алзып, ала-чайгаар-ла Тывага база кинону тырттырар шиттирге келгени өөрүңчүг—дидир.

Шынап-ла, буянныг ажылды Владимир Соянович кылып турар кижидир. Бо хөй аныяк оолдар кинога чылгычыларнын, дайынчыларнын ролун ойнаарлар. Кино уран чүүлүңе оларнын сонуургалы, олче көрүжү улам байыыры чугаажок. Ооң кадында бо ажыл-агый тывылбас, акша-төгөрик ажылдап алыры нарын үеде өг-бүлелериниң бюджетинге дуза деткимче кылдыр, ада-иезин өөртүп, эвээш эвес акшаны ажылдап алыр аргалыг болуп турарлары ол-дур. Черле ынчаш ниити амыдыралчы көрүжү, туружу, тыва кижини мен, чуртум ыдык дээрзин олар бо ажылга киришкеш, улам ханы медресеп билип, сарылга-чурумдан эгелээш, бүгү талазы-биле бир баш бедир дээрзинге идегел, бүүрел күштүг деп бодаардыр мен.

— **Чылгы тудар деп бодалды канчап тып алган силер?** — деп база сонуургадым.

— Аьт тыва кижини хини-биле, ханында тудуш деп болуп. Ынчангаш чылгы малга тыва эр кижиниң сонуургалы күштүг, аьт тыва кижиниң идегелди, шыңчы өңнүү-ле болгай. Чылгы мал кажан-даа үзүлбөс ужурулг. Чылгы малды өстүрүп шыдаар кижини — өске кандыг-даа малды ажаап өстүрүп шыдаар.

— **Силерниң база бода малыңар, шээр малыңар бар-ла ыйнаан.**

— Бар, ийе. Ыттар база азырап тур бис, тускай питомниктиг бис. Шээр малды өстүрери-биле баят кошкарлар садып алдывыс. Чылгы малдың уксаазын экижидери-биле Сергей Ынаалайның чылгызындан аскыр садып алдывыс. 1997 чылда-ла. Ол аскырның оолдары бар. Ынчангаш селекция, уксаажыдылга ажылын база чорудуп тура-рыыс бо-дур.

— **Бо турар девискээриңер кайы кожуунга хамааржырыл база келир үеде кандыг сорулгалар салып тур силер, Влади-**

мир Соянович?

— Бо кыштаавыс Таңды кожуунун девискээри-дир. 12 муң гектар черни арендап тур бис. Тарааны база тарып тур бис. Сигенширбилди боттарыыс күжүвүс-биле белеткел турар бис. Амдызында чылгы-выста чүгүрүк малдар колдап турар. Чоорту оон продуктулуун өстүрер сорулгалыг бис. Аьт заводун бүрүктөткөш, элээн калбарып, сайзыраарын күзөп-турар мындыг бис—дидир.

Тыва кижини мал-маганныг, бай-шыырак чурттап чорур болза, чоргааранчыг болурдан өске, ында багай чүү боор. Ынчангаш улам сайзырап, мал-маганга сонуургалдыг кижилерге ажылчин туруштары немей тургузуп, ажылдап-амыдыраар органы магадылаары буянныг үлө болбас аргажок. «Чингис-Хаан» деп кинозун А.С. Борисовтуң Тывага тырттырар шиттир хүлээп алганында В.С. Орус-оолдун салдары, ролю улуг дээрзи билдингирди. Чонунун ат-алдары, чер-чуртунун ат-алдары дээш, ажыл-ижини чай чок бачым хиреде-ле, уйгучыдын чок Кыдат, Моол чедип, ол-бо хоорайларга чедип, улуг үлени будуруп турар депутаттыкка канчап чоргаарланмас бис. Ооң ол чаагай үлө-херээ чогуңур, бүдүңгүр-ле болуп турза эки.

Улуг чылгычы Александр Монгуш-биле база ужуражып, чугаалаштым. Бодунун дугайында, ажыл-амыдыралының дугайында ол мынча диди:

— Мында ам тос чыл чылгычылап тур мен. Владимир Сояновичниң ачызында мал-маганныг, ажыл-амыдыралдыг, өглүг-баштыг, оолдуг-даа болдум. 40 хар ажып ашак апаргаш, чаптанчыг оолдуг болдум. Өөм ишти Марита Барыин-Хемчиктиң Барлык чурттуг. Оглувусту Чылгычы деп ада алган бис. Чассыг ады-Дергижик. Ооң мурнунда база чылгычылап ажылдап чордум, Чыраа-Бажынга. Арга-дуржулгалыг чылгычы хереглеп тур мен дээш Владимир Соянович менче сөгледип, боду-даа каш удаа чалап турар боорга, чөпшээрешкеш, ажылдап

эгелээним бо.

Бо кышты хүр-менди ажып тур бис. Белер кулуннап эгелей берди. Тө каар үези бо-ла болгай, март ай. Сентябрь айга чедир түлүктээр чүве бо. Кады ажылдап турарым аныяк чылгычылар Аян Саая, Орлан Монгуш дээш, оолдар база эки ажылдап турлар. Бар арга-дуржулгамны оларга дамчыдып чор мен. Эрткен чылын 150 кулунну менди-чаагай камгалап алдывыс. Бо чылын 180 хирени алыр сорулгалыг бис.

— **Силерни кинога ойнаарынче чалавайн тур бе?** — деп, Владимир Соянович биле улуг чылгычы Александр Монгуштан айтырдым.

— Мээң ынчачып турар чайым-даа чок, мында ажылым угдунмас — деп, Алек-

сандр Данилович харыылады.

— **Меңээ кино бөлүк рольду сүмелеп турду, ынчалза-даа мен артист мергежилдиг эвес мен, кинога ойнай бээримге, эпчөк ыйнаан. Ооң орнунга өске чүнүң-биле-даа болза, күзөлдүм-биле дузалажыр мен — деп, Владимир Соянович харыылады.**

— **Даргаңар кандыгдыр че, Данилович, хомудал бар бе?** — деп айтырдым.

— Чо-ок, хомудал чок. Аксы-боксувустан аштаваан бис, активисттен элээ-вээн бис. Чылгычы бүүрү боттары хууда малдарлыг бис, оларны өстүрүп чор бис. Чыл төнчүзүнде акша-шалын-биле санажып тур бис, ында хомудал чок. Херек апарганда ужурун тайылбырлап, билдирешкинээш, херек түңнү бижидип-даа аардыр бис. Даргавыстың ажыл дээнде негелдели-даа шыырак кижидир. Оон хөйүн өөренип ап турар бис. Шыңгы дарга бо — дей-дир.

Оон аңгыда дузалакчы чылгычы Байлак Киженоолович Хомушка база-ла бо ажыл-агыйга болгаш даргазынга хамаарыштыр чылгы-чымчак сестерни чугаалады. Боду докуаамал мында турбайн турар-даа бол, эки билер мен дээр кижини болду. Кинога тырттырар аьттары мунар Тес-Хем кожуунун Ак-Эриктен келген аныяк оолдар-биле-даа чугаалаштывыс. Шупту улуг сонуургал-биле ажылдап турар оолдар-дыр.

В.С. Орус-оолдун удуртуп турары Дайынчы уран чүүл федерациязы Тываның төөгүзүңге ужуру-дузалыг улуг ажылды чорудуп тура-ры бо-дур. Оларның ажылынга езулуг чоргаарланып, алгап-мактаар үе мурнувуста дээрзи чугаажок. Бети-кыдыы Наадым байыр-лалында, делегей чергелиг форумнар, чыыштар, фестивалдарга тыва оолдар аьт-хөлдүг чортуп үнүп келир ышкакыгай. Ынчан оларга кайы хире чоргаар-ланыр ийик бис!

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынын» корр.
Василий Балчий-оолдун архивинден чурук.



Өөредилге, культура болгаш спорт килдизиниң чагааларындан

Дайын соонда база шүгүлүп чораан

●Школа музейинге Д.Х. Бегзи-Хуурактың адын тывыскаан ●

Хендергениң чону чаңгыс чер-чурттуу, ТАР-ның «Арзылаң» мөгези, Ада-чурттуң Улуг дайынынның киржикчизи Донгак Хелиң-оолович Бегзи-Хуурактың чырык адын сактып, аңаа чоргарланып чоруур. Маадырлыг өгбезин мөңгөжидери-биле ооң чурттап чораан кудумчузун эки турачының ады-биле эде адаан. Ол ышкаш Ак-Тал ортумақ школазының география башкызы О.Д. Долгарның эгелээшкини-биле школа музейинге Д.Х.Бегзи-Хуурактың адын тывыскаан.

Эки турачы 1921 чылда Хендерге сумузуңга хөй ажы-төлдүг ядыы араттар Хелиң-оол биле Кавайлыктың өг-бүлезинге төрүтүнген. Ол чажындан-на хүрежининге ынак чораан. Баштай-ла эш-өөрүнүң аразыңга, ооң соонда арбанга, сумуга шүгүлүп эгелээн. 16 харлыында Улуг-Хем кожуунга эрткен республиканың шыырак мөгелериниң аразыңга бир-ле дугаар шүгүлүп үнгөн. Дайынче айттырының мурнунда 1942, 1943 чылдарда Тываның эң шыырак 128 мөгезиниң аразыңга шүгүлүп, ТАР-ның «Арзылаң» мөгези деп хүндүлүг атты чаалап алган. Шаңналга алган эзер-чүгенниг адың фронтуга белек кылдыр бергени Д.Х. Бегзи-Хуурактың кижизин, ада-чуртунга ынаан, патриотчу сеткилин күштүүн херечилеп турар. Ол дайын чылдарында Украинаның дыка хөй хоорай, суурлары, Молдавияны, Румынианы, Чехословакияны, Венгрияны хостажырыңга киришкен. Погорель-

чы суур дээш демиселге эки турачы аар балыгланган. Ону өске кезектин санитарлары шериг госпиталыңга эккеп каан. Д.Х. Бегзи-Хуурактың командирлери, эш-өөрү ону өлүрткөн деп бо-дааш, ооң ада-иезинче эки турачының өлгениниң дугайында дыңнадыг бижикти чоруткан турган. Хендерге чону, маадыр-ның ада-иези, төрелдери ооң сөөлүгү езулалын кылып каан турда, Бегзи-Хуурактың дириг ээл келгени чүден-даа артык өөрүнчү болган. Ооң чоок кижилери кажыбыдалдын эвес, а өөрүшкүнүң караак чажын төп турганнар.

Донгак Хелиңович дайындан ээл келгеш, тайбың күш-ажылче шымынып кирген. Дайынга хөй катап балыгланган-даа бола, хүрежин утпаан болгаш кагбаан. Дайын соонда чылдарда республикага 2 чыл улаштыр шүүлген, 3 катап үжүрлөшкөн. Тываның Наадымнарының 4 дакпыр чемпиону, ТАР-ның «Арзылаң» мөгези, эки

турачы Д.Х. Бегзи-Хуурак дайынга алган аар балыглары эвес болза, оон-даа хөй катап шүүр турган чадаас.

Тываның төлөптиг оолдарының бирээзи Д.Х. Бегзи-Хуурактың чаңгыс чер-чурттуулары утпайн чоруур деп үстүндө бижидим. Ак-Тал ортумақ школазының 9-ку класының өөреникчизи Азиата ДОО «Д.Х. Бегзи-Хуурактың эрткен дайынчы оруктары» деп темалыг шинчилел ажылы-биле республиканың школачылар аразыңга эрткен чылын болган эртем-практиктик конференциязыңга бирги чери алган. Ол школаның өөреникчизи Аржаана Кунгааның «ТАР-ның «Арзылаң» мөгези Бегзи-Хуурак болгаш ооң салгакчылары» деп ажылы база эки үнелелди алган.

Эки турачының чырык адыңга тураскааткан маргылдаалар сумуда эртип турар. Бир ындыг улуг байырлал эрткен чылын болган. Аңаа республиканың хөй-ниити организацияларының, кожууннарының төлээлери болгаш спортчулар киришкен. Удаас келир Тиилелге хүнүндө сумуга база эки турачының чырык адыңга тураскааткан кежээлер, маргылдаалар болур дээрзинге бүзүрөп турар бис.

С.ЛОПСАН,

Ак-Тал ортумақ школазының башкызы.

Кыска ужуражышышкын - үр сактышышкын

Бижир дээш оралдажып олурар мээң бо чүүлүм шагда - 20-ги чүс чылдың 50 чылдарының эгезинде болган чүве. Ынчан мен Алдан-Маадыр эге школазының дөрткү класыңга өөренип турган мен. Ол үеде машина-техника ховар болгаш Суг-Аксындан школага дарга-бошкалар, сургакчылар ховар келир турган.

Ам эки сактып олур мен, ынчан февраль ай турган чүве, бир эртен клазывыс башкызы Карыма Кыстанмаевич Сарыглар: «Кызылдан школалар хынап улуг дарга келген, ам бистиң школада келген эвеспе, эки корум-чурумнуг турунар, баргаш, чем соонда орундөжээр эдип, онаалга, кичээлчир кылынар. Келген дарга силерден кандыг-даа айтырыгы салып болур, ынчангаш харыылаарыңга өөреникчи кижиги белең болур ужурулуг» деп чагааш, бисти тардытты.

Дүш соонда борбак столу-вусту долгандыр олурупкаш, боткичээл кылып олур бис. Эжиңк ажыттыңан соонда, танывазывыс анык кижиги кирип келди. Мендирештивис. Келген аалчы баштайла бистиң кандыг чурттап турарывысты сонургап айттырды. Аш-чемивисти, кеткен хевивисти, кандыг өөренип турарывысты, а харын-даа чунар-бакыңга чедир «коптары» каалты. Бистер «эки», «чүгээр» болгаш «ажырбас» деп харылап турдувус. Хамык чүвени билип алган сөөлүңде чугаалайдыр: «Школачыларның «Сылдысчыгаш» солуну силерниң чагыдып алгаш номчуур ынак солунуңар болгай. Ону чүгле чагыдып алып, номчуур эвес, ооң бижикчизи база болур ужурулуг силер. Тодаргайлап чугаалаарга, силер школада амыдыралды «Сылдысчыгаш» солунче бижир, ол солун-биле

харылзаалыг турар-дыр силер ийин. Ам чүнүң дугайында бижирин, канчаар бижирин чугаалажып көрээлиңер.

Школаңарда хөй уруглар өөренип, чурттап турар болганда, бижир чүүлдер тыпты бээр. Ол силерниң кичээңгейлиг, эскеричел чорууңардан хамааржыр. Өөредилге, үлегерлиг эки өөреникчилер, библиотека барып турар эштеринер, ол ышкаш концерт, поход дугайында чүге бижип болбазы? Бижир чүвениң утказын, адын эки бодал алып, чүге дээрге, эгези чараш материалды улус дораан сонургап номчуур болгай. Ынчангаш ам эртенге чедир эки боданып алгаш, материалдан бижип алынар, эртен чоруурумда ап алып мен» дээш, үнүп чорупту.

Чылыг-чымчак сөстөрлиг, арыг-силиг кеттиңген дарганы шупту магадап көрдүвүс. Ынчан бис «корреспондент», «журналист» деп сөстөрүң дыңнаван-даа турган бис. Ол бистиң-биле чугаалажыр мурнунда ат-сывын таныштырганы чүве. Ол кымыл дээрге - Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы болган.

Оон бээр мугур бежен үш чыл болду. Ынча хөй чылдар эртсе-даа, мен ону чүге утпайн чоруурму номчукчуларым чалгааратпайн төөгүптөй.

Даргавыс аазаны езугаар эртенінде бо кирип келди. «Дүүн

чугаалашкан болгай бис, кым чүнү бижип алганыл, мээң берип көрүңерем че. Ам чоруурум ол» - дидир. Мен клазымың эң эки өөредилгелиг, библиотекадан номнар номчуп турар чаңгыс-классчыларым дугайында бижээн мен. Чогум бижээн чүүлүм адын сагымайн тур мен. 1953 чылдың март 7-де үнген «Сылдысчыгаш» солунга «Библиотеканың аалчылары» деп кончук тывызыгы эгелиг материалдын адаанда мээң адым бо чыдыр ийин мон! Кызыл-Эник Кыргысович чүүлүмнү хоюлааш, адын безин ынчаар чараш адааш, бундун Тывага бараалгаткан чүве ийин. Мээң «чогаалымны» чырыкче үндүргөн ол чогаалчымы уттур эрге менде чок! Ол хүнүндө И.В. Сталин мөчээр, бүгү чурт кажыбыдалга турган болгаш, кандыг-даа солуннар арны чүгле ооң дугайында бижээр турган, ынчалза-даа мээң ол кыска чүүлүм «Сылдысчыгаштың» 4-ку арныңа үнүп келгенин утпас мен.

1990 чылдарың эгезинде Кызыл-Эник Кыргысович эжи Черлиг-оол Куулар-биле Алдан-Маадыр суурга келгеш, чон-биле ужурашкан болду. Мен чорук чорааш, ол ужуражылгага турбаанымга хомудааным шын чүве. Эрткен чүс чылдың 50 чылдарының Алдан-Маадыры-биле бөгүңгү суурну ол деңнеп-ле олурган боор.

Кезээде чүдүп чоруурму улуг чогаалчымың портфельдинде ээлчеглиг кайгамчык чогаалын өске-даа номга ынактар ышкаш, четтикпейн манал чор мен. Кадикшылыңар быжыг болзун, узун назы назылаңар, өршээр-өршээр!

Семдер-оол МОНГУШ.

Алдан-Маадыр суму.

Өөредилге-кижизидилге айтырылары

Адаларның кыйгырыын деткидивис

Эрткен чылдың төңчүзүндө «Шын» солунга Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг сумузуңуң адаларының оолдарың өөредилге-кижизидилге айтырыларынга хамаарышкан кыйгыры үнген. Республиканың бүгү адаларыңга ол кыйгырыгны Бай-Тайга кожуунуң Тээли ортумақ школазының өөреникчилериниң адалары чүүлүгүнүп деткип тур бис.

Оолдар кижизидилгезинге хамаарышкан ол кыйгырыгны деткээр доктаалды Бай-Тайга

кожуунуң чагырга чери база хүлээп алган. Тээлиниң ниити билиг өөредилге албан черлеринде 100

хире оолдар янзы-бүрү бөлгүм-нерде болгаш спортчу секцияларда хаара туттунган. Оолдар кижизидилгезинге тураскааткан кежээге башкы Борис Хомушкуну солун илеткелди чоннуң мерген уугадыгларын кирип тургаш кылып берген. Бо айтырыгның амгы үеде канчаар-даа аажок чидигленгенин сөс алган 14 аданың

«ТЕРЕКТИГНИҢ ШОЛБАНЫ» УДУРТУП ТУРАР

Далбың Казаковна Дарма (Делег) мээң чаңгысклассчим. 1948-49 өөредилге чылында ийинги класска кады өөренип эгеледивис. Чаңгысклассчимны, амгы үеде хоочун башкыны, дыкала хүндүлээр мен. Ол бичизинде-ле топтуг-томаанныг, чымчак көрүштүг кижиги.

Далбың Берт-Даг ортумақ школазын дооскаш-ла, өөредилгезин уламчылап, Кызылдың башкы училищезинче кирип алган. Назын халыбын анык кыстың өөредилге чүткүлүн улам хайныктырган. 1962 чылда өөредилге черин дооскаш, күш-ажылчы баштайгы базымын Эрзин кожуунуң Мөрен школазындан эгелээн. Ооң соонда Кызылда күрүнениң педагогика институтун бот-өөредилге-биле дооскан. Бо хүнүндө школада тыва дыл болгаш чогаал башкызы. Башкы уругларның «Башкы, башкы» дээр чымчак сөстөрүн бо хүнүңге чедир 44 чыл үзүктел чок дыңнап чоруур.

Башкы болганым мээң хууда аас-кежим деп Далбың Казаковна бөгүн чугаалап олурар. Амыдыралыңың иштинде Мөренге 3 чыл, Тожуга 9 чыл ажылдаан. Төрээр черинде Берт-Даг ортумақ школазынга үзүктел чок 32 чыл башкылап ажылдаан!

Хоочун башкы бодунуң өөреникчилеринге чоргарланыр. Оларның аразында Далбың Казаковнаның мергежилин шилип алганнар база эвээр эвес. Елизавета Седип-оол, Валентина Монгал, Галина Дамчай, Виктор Долзат, Чечена Увангур, Лидия Ензак, Сайзана Сүлдүм дээш, өскелер-даа кожуунуң аңгы-аңгы школарында ажылдап чоруурлар.

Далбың Казаковна Дармага «ТР-ниң Улус өөредилгезиниң тергини» хөрөк демдээр 1984 чылда, а 1991 чылда «ТР-ниң алдарлыг башкызы» деп хүндүлүг

атты тывыскаан. Республика болгаш кожуун чергелиг дыка хөй хүндүлүг бижиктерниң эдилекчизи.

Башкы Берт-Даг ортумақ школазында «Теректигнин шолбаны» чечен чогаал бөлгүмүн удуртуп турар. Тыва уран чогаалды сонургаар болгаш, демир-үжүкке сонургалдыг 15 уругну хаара тудуп, ажылдап турар. Бөлгүмнүң идепкейлиг киржикчизи Саяна Чоодунуң «Час», «Башкыларым», «Кышкы кежээр» деп шүлүктерин сайгарып көрдүвүс, оларны «Самагалдай» солунга парладырын сүмеледивис.

Далбың Казаковна уругларының дыл курлавырын сайзырадыры-биле оларны сумунуң хоочуннары-биле доктаамап учураштырып турар. Оларның солун чугаалары өөреникчилер сонургап дыңнаарлар.

Өөнүң ээзи Дыртый-оол Дарыма база хоочун башкы. Хөй чылдарда күш-культура башкылап чораан. Шыдыраага кожуун чемпиону. Оон ойнавас спортчу оюннары чок. Та чеже-чеже уругларының спортка сонургалын оттурган кижиги ынаан. Чамдыкта Берт-Даг - Самагалдай оруун (16 кг) сагышты-биле маңнап эрткилээр турган.

Берт-Дагың чонунуң хүндүткелин, чоргаралын чаалап алган улуг башкы Далбың Казаковна Дармага бүгү-ле чүвеге чедишкенин күзедим!

Моторк ТИРЧИН.
Самагалдай суур.

25 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Бистиң ававыс Светлана Бичижиковна Очур Хову-Аксы Ортумақ школазында эге класстар башкызы. Ававыс ТР-ниң Улус өөредилгезиниң тергини, 1-ги категорияның методист башкызы, кожуунуң эге класстар башкыларының методиктиг каттыжышкынының удуртукчузу.

Чеди-Хөл кожуунуң шыырак дээр башкыларының бирээзи. Ол ажылыңга бердинген, өөреникчилеринге быжыг билигин берип, оларны кижизидип, ада-иезинге арга-сүмени кадып чоруур. Ававыс өөредип чораан болгаш өөредип-даа турар өөреникчилери дээр сагыш аарып чоруур. Олар-биле ужуражып, оларның сагыш-сеткилин үлежип, херек апарганда, деткир чаңгың кижиги.

Бис миннип кээривиске-ле, ававыс бижиттинип, номчуттунуп, хөй-ле кыдырааштар хынаан оор. Бичии уруглар, бистер, ававыстың номнарын, кыдырааштарын сонургап, былаажыр турган бис. Биске номнар, кыдырааштар берип каарга, ону сонургап, бижип, чуруп олурар бис.

Эртен туруп кээривиске, амданныг ажы-чеми изиг, боду бир-ле чүве бижип азы номчуп олурар. Кежээ база бижиттинген, номчуттунган турар кижиги.

Ававыс бисти күш-ажылга ынак кылдыр кижизидип каан, ол биске үлегер. Ол башкы болуп ажылдааныңдан бээр бо чылың 25 чыл болган. Ажылыңың баштайгы базымыңарын Тожу кожуунуң

санаторлуг школа-интернадынга эгелээн. Кады ажылдап чораан эш-өөрүн база арга-сүме кадып чораан башкыларын бо-ла сактып чугаалап берген оор.

Бис ававыстың эрткен оруу амыр эвес деп санап чоруур бис. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө өскөн болгаш, бүгү дунмаларын бут кырынга тургускан, колхоз-совхозка янзы-бүрү ажылдарга чажам дивейн ажылдап чораан.

Ававыс баштай Кызылдың башкы училищезин, ооң соонда бот-өөредилге-биле педагогика институтун дооскан. Үш ажы-төлдү кижизидип өстүрген. Улуг акывыс чолаачы чораан, бо хүнүндө бистиң аравыста чок. Оон бичези Радомир егер эртемниг, а мен Санкт-Петербургтуң күрүне академиязының юридиктиг факультетиниң 3-ку курсузу мен. Ававыс Сайдаш биле Толик дээр ийи уйнукут.

25 чыл иштинде үзүктел чок башкылаан ававыска аас-кежикти, ажылыңга чедишкенин биле болгаш быжыг кадыкшылды күзеп тур бис.

Лариса ОЧУР.
Чеди-Хөл кожуун.

чугаалары илередип турган. Олар анык-өскөн, ылаңгыя оолдар ортузунда кем-херек үлгедиишкенинниң, ол ышкаш төп телеканалдарда өлүм-чидим, дайын-чаа көргүскөн киноларның көвүдээнин кончук сойгалап чугаалааннар. Бо талазы-биле боттарының шаа-биле хемчеглер ап эгелээрин аазалп турганнар.

Кежээ төнүп турда, чыгып келген чон сууруң адалар чөвүлелин 13 кижиги составтыг кылдыр сонгуп алган. Даргазыңга

Ким Сарыг-Донгак томуйлаткан. Олар тускай план-биле ажылдап эгелээр, кол кичээңгейни өзүп олурар оолдарың өөредилге-кижизидилге айтырыгыңга угландылары чугаажок. Солун чугаа болган кежээр үезинде Бай-Тайга кожуун чагыргазыңың өөредилге килдизиниң хүндүлел бижиктерин үлегерлиг адаларга тывыскаан. Тээли ортумақ школазының башкылары солун концертти чыылган ада-иелерге бараалгаткан.

Владимир ЧАПЧЫН.
Тээли суур.

ШИЖИЛЕР, ЧЫЛДАР, БОЛУУШКУУШДАР

БАШТАЙГЫ ТЫВА ШКОЛАЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Эрткен XX чүс чылдың дөртен чылдарында Кызыл-Мажалык чеди чыл школазынга өөренип турган мен. Бо школа ынчангы ТАР-га ажыттынган баштайгы школарның бирээзи. Школаның төөгүзүн амгы үеде Кызылда кырганнар база инвалиттер бажыңында чурттап олурар, 83 харлыг Салчак Сагаан-оол ирейниң сактышкыннарындан билип алыр аргалыг болган мен. Ооң чугаазындан алырга, Кызыл-Мажалык школазының төөгүзү мындыг: 1929 чылда Аксы-Барлык суурнуң чоогунга 30 өөреникчилиг эге-чада школазы ажыттынган турган. Аңаа тос харлыг бичии Сагаан-оол өөренип турган. Школа директорунга Аянгат чурттуг Бак-Көк Сат деп кижии ажилдап турган деп ирей сактып олурду. Ол суурнуң улуг кижилерин бижикке өөредип турган башкы-дыр. Бо башкы 1927 чылда Сотпа, Брюханов, Бузыкаев сугларның чогаадып тургусканы орус үжүктөрлиг алфавидин ажыглаан хире. Авторлар номун «Тыва уругларның өөренир дептери» деп ат-биле Москвага парладып үндүргөн турган.

1929 чылда кожунунуң чызаанын (чагыргазын) Аксы-Барлыктан Саадак-Терекче көжүрүп эккелген турган. Чызаан чери өглерге ажилдап турган дээр. Ола чылын школань база Кызыл-Мажалыкче көжүргөн. Дарааында чылда Кызыл-Мажалыкка чаа школа тудар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Школа тудуунга хереглээр чудуктарны арбаннарга онаап каан турган. Араттардан кол негелде – чудуктар будук чок, саң-дорт болур, чинге ужу – 18-20 см, азы улуг кижилерниң хере карыжындан эвээш эвес болур учурлуг.

Араттар онаан кончуг шалыпкын күүсеткен-даа. Школа тударынга Эрги-Барлыктан, Кеп-Сөөктен бызаңчыларны чыып эккелгеш, ажилдадып турган. Олар чудук бурзун хаарыылгаллап тургаш салган. Бажыңның азыларында чудук ужу көзүлбес, ынчанмай канчаар, бызаңчыларның хөй кезии аптара чазаар ус-шевер кижилер болуп турган-дыр. Арбан, суму бүрүзү ээлчежи, бызаңчыларны халаска чемгерип тургаш, школаның тудуун кончуг дүргөн тудуп дооскан. 1930 чылдың август төңчүзүнде хөй классларлыг, чаа, чараш школа ачылтынган, ажилдап эгелээ. Төөгү эртемнериниң доктору Юрий Аранчиниң «Тыва улустуң социализмге төөгүлүгү оруу» деп номунда бижип турары-биле

алырга, 1930 чылдың бирги чартыында ССРЭ-ниң дузазы-биле Кызыл-Мажалыкка, Чадаанага, Шагаан-Арыгга база Самгалдайга дөрт школаны тудуп дооскан деп турар. Ол-ла номда сумуларга араттар школалары боттарының күжү-биле тудуп турганын демдеглээн.

А мен школага дайынның кадыг-дошкун чылдарында өөренип турган мен. Ынчан школавыска шыырак эртем-билигилг башкылар та канчал чыгып келген турган чүве ыйнаан. Школа директорунга Тарас Достакочев Тары-Сүрүң ажилдап, геометрия кичээлдерин эрттирп турган. Ооң өөнүн ишти Долгар башкы алгебраның шыырак башкызы чүве. Сергей Сундуевич Паву тыва дыл башкызы, узун дурт-сынның, делгем хөрөктиг, холунуң үжүү дыка чараш башкы. Ооң өөнүн ишти Байыр башкы эге класстарга башкылап турган. Олар ам Кызыл хоорайда чурттап олурар. Санчай-оол башкы эрте-бурунуң база ортаакы вектерниң төөгүзүн, а география эртемин Кыргыз Тыва-Хуу өөредип турган. Немец дылды Караганов эрттирп турган. Ынчан өөреникчи бурзунгеме немец дылдың өөредилге номнары четчиин турган. Ону бодаарга, ТАР Чазаа өөредилгече улуг сагыш салып турганының херечизи-дир. Зоология эртемин Папий-оол Монгуш эрттирп, сөөлүнде ол Улуг-Хем

районуң улус өөредилге килдинин эргелекчизинге хөй чылдарда ажилдаан. Эге класстарга — Ленин ордениниң эдилекчизи, алдарлыг башкы Куулар Санчаевна Хорбии башкылап турган.

Кажан алдыгы класска өөренип турувуста, клазывыс удуртукчузу Хомушку Сайынович Алдын-оол турган. Башкывыс томаангы, чамдыкта ооң класска кирип келгенин безин эскербейн баар бис, стол артында шагдала олурупкан, бистиң оожургаарывысты манап олурар турган. Бир хүн башкывыс кылын ном эккелгеш, биске көргүскеш, бо номну мен кезектеп номчул алгаш, силерге утказын чугаалап бээр мен, чөпшээрерилер силер бе дээрге, чөпшээрешкен бис. Ол болза В. Скоттуң «Бажы чок айттыг кижии» деп чогаалы болган. Ук чогаалдың маадырлары, ында болуп турар болуушкуннар бистиң сонургалывысты чоорту хаара тудар берген. Американың караак четлес сарыг ховуларында мустанг дээр черлик айттарның эстедип чорууру, бажы чок айттыг кижии бистиң сагыш-сеткиливи дүвүредип турган. Хомушки Сайынович чогаалдың маадырлары дамчыштыр эр кижии дидим, күштүг, ынчы болурунга, а өскерликчи, саттыныкчы, мегечи, кажар чорукту көөр хөнну чок болурунга бисти кижизидип турган-дыр. Чедиги классче шилчий бергениviste, башкывыс школа директорунга томуйлаткан. Оон бээр элзэн каш чылдар шуужуп эрте берген... Хомушку Сайынович педагогика эртемнериниң кандидады эртем адын камгалап алгаш, Кызылда күрүнениң башкы институтун ректорунга хөй чылдарда ажилдаан.

Эртем-билини шыырак башкыларның өөреткен өөреникчилериниң билинини шынары бедик болур дээр болгай. Шынап-ла, ындыг болган. Дөртен чылдарда Кы-

зыл-Мажалык чеди чыл школазын дооскан өөреникчилерниң чамдызының аттары база өзүп келгеш, олар кымнар болганын маңаа бижип көрейн:

Табак-оол Самданчак (техниктиг эртемнерниң кандидады, даг инженери), Крас Салчак (педагогика эртемнериниң кандидады, Тыва Республиканың Улустуң башкызы), Серот Салчак (педагогика эртемнериниң кандидады, шылгараңгай математика башкызы), Арыя Алдын-оол (ССРЭ-ниң Улустуң башкызы, өөредилге номнарының автору), Сарыглар Тамдын-оол (Социалистик Күш-ажылдың Маадыры, эге класстар башкызы), Даржаа Март-оол (Советтер ажилдакчызы) дээш, оон-даа өскелер бар.

Бежен чылдарда Кызыл-Мажалык чеди чыл школазы ортумак школаже шилчий берген. Ынчан школага хөй национаның башкылары ажилдап турган үе чүве. Өөреникчилер орус дылды кошкак билер турганындан тыва башкылар очулдурукчулар болуп ажилдап турган. Бежен чылдарның башкылары: Х. Бичелдей, Г. Даржаа, Ю. Г. Коротков (физика), Ю.М. Масляницын (орус дыл), Г.И. Семенова (орус литература), И.В. Шестакова (география), Шербанова, Саза, Кен-оол дээш, өскелерни-даа хөйү-биле адап болур. Устүнде башкыларның өөреникчилери — онгу класстың баштайгы доозукчуларының аттары бо: Карн Иргит, Карма Монгуш, Даржаа Көкөн, Байыр, Уван-оол Монгуш, шупту 13 кижии дооскан.

60 чылдарда школа доосканнарның аразында Зоя Намзырайның ады база бар. Зоя Алдын-ооловна — билдингир шүлүкчү, ооң шүлүктеринге композиторлар хөй-ле ырылары чогааткан, амгы үеде ооң ырыларын бүгү Тываның чону ырлап турар.

Алдан чылдарның эгезинде Кызылга ажилдай берген мен.

Ынчалза-даа бүгү Тывага атсураа алдаржаан кижилер бистиң школавысты дооскан деп чүвени эки билер мен. Оларга Алексей Ооржак (В. Көк-оол аттыг хөгжүмши театрының кол режиссеру), Чадамба Монгуш (Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи), Сергей Монгуш (ТР-ниң ишти херектер сайыды чорраан, генерал-майор), Сергей Күжүгет (юстиция эртемнериниң кандидады, РФ-тиң Юстиция яамызының ТР-де эргелелиниң начальниги, генерал-майор). Оон аңгыда, «Тыва асбест» комбинатының ажилчыларының кол нуруузу Кызыл-Мажалык ортумак школазының доозукчулары.

Бистиң школаның чүс-чүс доозукчулары күш-ажыл кылып өгленип-баштанып алгаш, ажил-төлүп, алган кадайын азырап, кижизидип чоруур бөдүүн, ак сеткилди, хоойлу-дүрүм сагып билер кижилер-дир. Кандыг-даа школаның кол чоргааралы — бөдүүн ажилчы, өг-бүлежи кижилер болур болгай. Ындыг доозукчулар хөй болурга-ла, школа нитилелдиң чагыын күүсеткени ол.

Школавыстың баштайгы директору чорраан Бак-Көк Сат бодунуң үезиниң мурнакчы оглу, күрүнениң база намың хоочун ажилдакчы чорраан. Ол 1930 чылдың февраль айда тыва бижикти чогаадып тургузар талазы-биле тургустунган тускай комиссияның кежигүнү турган. Бак-Көк Саттан аңгыда, ол комиссияга Салчак Тока (даргазы), Т. Седип-оол, О. Шагдыржап, А. Пальмбах кирип турган.

Барыцын-Хемчик кожунунун амгы чагырга чери Бак-Көк Саттың адын «XX векте Тываның шыларгаңгай кижилер-ди» деп алдын номга кирир дугайында билегбилдиришкенин кириер болза эки деп бодаар мен.

Арбычы ДАРЖАА.
Кызыл хоорай.

АВАВЫСТЫ САКТЫП ЧОРУУР БИС

Бистиң ававыс Хөпеек Шыыраповна Балчы-оол (Кыргыз) 1920 чылда Улуг-Хем кожунунуң Эйлиг-Хем сумузунга төрүттүнген. Авамның адазы кырган-ачавыс Шыырап Айыжыевич Кыргыз деп кижии кончуг аныянда аъттан ушкаш, чок болган дээр чүве. Кырган-ававыс 73 харга чедир чурттап чорраан. Бистиң шуптувусту азырашкан, ол өг ажылы-биле катая күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң-даа ажылынга ажилдап четтигип чорраан, буянын-ла кырган-ава!

Улуг назылыг улустуң адын чиге адавас деп ыдыктыг сагылачурум бар болгай, кырган-ававыс Чаа-Хөлдүң Дөң-Терек деп черге, «Тос оолдар» деп шолалыг алышкыларның эн улуундан төрүттүнген дээр чүве. Ол чогуу-на авамның ойнап өскөн төрзөн чери. Авам бодунуң чаш чорраан чылдарындан эрткен төөгүзүн чугаалай бээрге, дыңнаарга, дыка-ла чаптанчыг болгаш солун кижии. Кады ойнап өскөн дунмалары: Шулуу Сат (эртем доктору, профессор), Шаңгыр-оол Түлүш, Анатолий Санчай-оол, Василий Доруун-оол, Норжун Кыргыз (фронтучу) дээш, оларны шупту чыскаап санаар болза, эмге тикчок, чежезин ол дээр. Дөң-Теректен бистиң ававыс эртем-билигче чалгынын херип, амырдыралынын ужуун оон үндүргөн.

Миннип кээримге-ле, эмгежок хөй ажы-төлдүг башкылар, бажың-даа олурары ховар, кайызы-даа үргүлчү-ле ажилдап-ла чорраан боорун сактыр мен. Ындазында авам черле кончуг эрес кижии. Хүннү хүнзедир ажилдааш, бажыңга келгеш, улаштыр-ла ижер-чиң чермивисти белеткеп, идик-хепти чуп, даарал, тарааны хензиг казала-хоора кааптар. Ачавыс база-ла оон чыда калбас, ол чүнү кылыр болду, ыяал-ла дузалашкан турар. Ол-ла бүгү чүүлдерни шору өскүлей берге-

нивис-ле кылып эгелей берген бис. Тарааны далган кылдыр дээр-белеп эккээрге, шижкээш, боттарывыс калачыктап, хлеб кылыгларын быжырып, өске-даа бажың ажилын тус-тузунда үлешкилеп алгаш кылыр мындыг бис. Бис бичии чоруур шагда садыг-наймаага белеп хлеб турар эвес, идик-хеп, пөс-таавы ховар, шупту чүвени хол-биле кылып турган. Ол хиреде уруг-дарыым көвей, чайым чок деп турганын ававыстан дыңнаваан мен, суурнуң хөргөжендер чөвүлелиниң даргазы, чон аразыңга агитатор турган болгаш, хөй-ниитиниң ажилындан ол черле чыда калбас. Уран чүүл көрүлдезинге албан киржир, кайызы-даа ырлаар, танчылаар, бажыңывыска хөгжүм херекселдери барык шупту турган, ындыг болганда, кайызы-даа хөгжүмчүлөр, оон-биле катая спортка ынак, ол үенин-биле алырга, дыкала онзагай, база бир ховар талантылыг, чон эвилелдээр улус турган-дыр ийин.

Бистиң ававыс Хөпеек Шыыраповна — эң баштайгы эмчи курстарын доосканнарның бирээзи, аптека эргелекчилеп база чорраан. Бис бичивисте суурга бажыңывыска улгады берген хөргөжен чон авамга бо-ла келирин, арга-сүме айтырып, аарыг улусунче чалап турганын амга дээр сактып чоруур мен. Ол үеде ма-

шина-балгат бар эвес, чаш ажы-төлу бистерни каапкаш, дүңө-хүндүс-даа дивес, көшкүн ажил-агыйлыг араттар, малчыннар аалдарын айттынып алгаш кезип, аарыг улуска дуза чедирип, уругларга тарылга кылып, кыштың соогу, чайның изини-даа дивейн чоруп каар турган деп, ачамның сөөлүнде авамга чоргаарланып чугааланып органын бо-ла дыңнай бээр бис. Олар хөй ажы-төлүн, бистерни, чон мурнунга төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидер дээш, бүгү күжүн харамнанмай чордулар. Боттарывыс номчуп билер-даа апарган болзувусса, ава-ачавыс хостуг үезинде солун номну номчааш, утказын тайылбырлап бээрге, дыка сонургап дыңнаар чордувус.

1975 чылда дунмам Борис Балчы-оол Балгазынга комсомол комитетиниң секретары турган. Ынчан Шагаа байырлалын шажыңчүдүлге-биле холбаалыг дээш, амгы үеде ышкаш хөйүнүң мурнунга ажык кылдыр демдеглеп эрттирери хоруглуг, шала берге үе турган. Ынчалзажок дунмам Борис №2 ортумак профессионал-техниктиг училищеге ол байырлалды эш-өөрү-биле хөлчөк солун кылдыр организаптап эрттирген таварылга бар. Шагаада эрттирер хемчеглерниң программазында чечен чугаалар чугаалаары, кожамыктаар, тывызыктаар, кажыктаар, тевектээр, чуңгулаар дээш, оон-даа өске оюн-тоглааны чүгле тыва чаңчыл езугаар эрттирери көрдүнгөн турган. Хоруглуг, ону эрттирерин чөпшээрейин-даа турган болза, ол кезээ чон арбын болган. Аңаа аш-чем делгелгезинге хүндүткелдик чем кылдыр хөй бажың өрттеди, хайындырғаш, ону деспиге каастап, делгеп салганы онзагай болган.

Эмин эрттир-ле солун кежээ болганын аңаа киришкен, ону көргөн чон ам-даа сактып чугаалажыр чүве. Тыва оюннар ойнай бээрге, канчаарга-даа ававыска чедеривис черле чок. Ону эрттиреринге база-ла ававыс арга-сүмезин кадып, дузалажып, назы-харыңга-даа чалынмайн, өскелер-биле деңге идепкейлиг киришкеш, шаңнал-макталга-даа төлептиг болган кижии. Сагыжымда артып калган бир мындыг таварылга бар: авам сонгаар дыштанып чоруур дээн деп дөгөрнүп турар, ачам Кызылдан үдээр чүве деп-ле. Мен-даа чүү боор, шору улгады берген кижии, үдээр душта эдерипкен мен. Кызылга келгеш, думчуктуг автобуска олуртур деп турда, авамны кирир үдеп кааин дээш, автобус шитинче кире бергеш, үнмейн барган мен, ысы-сыым-даа аажок. Автобуска олурган улус база-ла оон-моон аразында үрүңейчип, оруунарны үндүрүп көрүрүң дээш, шуугажып, шимээррей бергенер. Авам карааның чажы бүлдеңейиш-даа келзе, хүлүмзүрүп алгаш: «Кыс кижии мен чогулда өгдө дунмаларың ойнаткай сен, кежээ кижии, дүже халы, уруу...!» — дээр-ге, шынап-ла, эдериксезимзе-даа дунмаларым бодап келгеш, шала оожум дүжүп келгенин база бар. Үш-Белдырге путевка алгаш чоруй баарга, эрткен-дүшкен самолёт бурзун көөр турдувус.

Чон караа көскү-ле болгай. Амгы үеде боттары шагдала улуг кырган-ава, кырган-ача болу берген кижилер безин «Ындыг ажил-чын, амырдырал дээш дүн-хүн чок туржуп чоруур башкы кайда боор ам...» дижип, бистиң ававысты сактып чугаалаарлар. Чогаалчылар Кызыл-Эник Кудажы, Эрензен Тежит олар боттарының бижээн чүүлдеринде безин «бижик билбес чаштарың үжүк-бижикке өөредип, амырдыралдың делгеминче орукту изеп өөреткен, ававыс-биле дөмей башкывыс» деп, өөредип чорраан

башкыларының дугайында чоргаарал-биле бижип демдеглээн чорраан. Ававы дег эргим чүве кайда боор, шынап-ла, кижиниң кандыг-даа сеткилин чаңгыс көрүжүндөн-не эскерип олурар. Үргүлчү-ле хөй ажы-төлу бистерге: «бажың-балгадынарга кандыг-даа кижии кирип кээрге, хүндүлөп, хөөрежи чоруура, сон даарта ол эки эш, эл-хол болу бээр» деп бо-ла чагып-сургай бээр кижии. Ол барда ооң бажыңыңа, шынап-ла, чону үстүр эвес, бир хүн та чеже кижии үнүп, кирип турар чүве. Ававыс Хөпеек Шыыраповна, шынап-ла, алдар-аттыг болгаш хүндүткелдик кижии, он ийи ажы-төлду, бистерни, бодарадып кижизиткен, ол дээш Иенин орден, медальдары-биле дакпыр-дакпыр шаңнаткылаан. Биче сеткилдиг болгаш бөдүүн, амырдыралчы, төрөлзирек болгаш дузааргак, чараш аажы-чаңгыг, томааның арын-шырайлыг ававыс электен чок апарганынга улуг кырган-авалар, кырган-ачалар апарзы-высса-даа, хомудап чоруур бис. Чорраан болза, ол ам 85 харлаар турган.

Чырык чер кырыңга бисти төрээш, төлептиг кижилер кылдыр кижизидип өстүрүп каан ававыстың дугайында кайыын төдүзү-биле төөгүп шыдаар мен. Тоол шагда ышкаш, оода-ла бичии када дирлип келгеш, бистиң канчаар чурттап, ажилдап чоруурувусту, ажы-төлүвүстү, бичии уйнуктары-высты кижизидип турарывысты көрүп, кайда-чүдө, кандыг частырыг кылганывысты эскерип, амгы үениң сайзыралын, амырдыралын, хөгжүлдезин көргөн болза деп бодавышаан, ававыстың хензиг-даа бол, ову-хевириң сактып, кырың берген кырган-ава-даа болзумза, эрткен үелерден кыска сактышыкынымын чоруттум.

Светлана ДАМБАА.
Балгазын суур.



ҮЕЗИ КЕЛГЕН

«Тываның аныяктары», «Шын», «Тувинская правда» солуннарга Салим Монгуш деп ат салган медээлерни, статьяларны, интервьюларны кичээнгейлиг номчукчу шагда-ла эскерип, оларның шынарын үнелеп көргөн боор. Россияның Журналистер эвилелинің кежигүнү Салим Монгуш чүгө журналист эвес, а салым-чаяанның, бүгү чүвеже тускай көрүштүг, онзагай поэктиг бодалдарлыг шүлүкчү кижиге. Чүгө харын бодунуң шүлүктөрүн чырыкче үндүреринче далашпайн: «Ам-даа сагыжымга чедир кылып алын» дээш, чылдан чылче шыгжап-ла чорууру кончуг. Ол дээрге, аныяк шүлүкчүнүң бодунуң чогадыкчы ажылынга бедик негелделиинин демдээ-дир. Ынчалза-даа шүлүкчү арнын чонга көргүзөр үе ам черле келген деп санаар мен.

Оон аңгыда амгы үеде Тываның хөгжүм-ши театрында чогаал килдизиниң редактору бооп ажылдап чоруур аныяк шүлүкчү, салым-чаяанның очулдурукчу база кижиге. Ол Ж.Ануйнун «Хамнаарак», Н.Эрдманнун «Амызынга четтинген кижиге», Ж.Коктонун «Кижиге үнү» (А.Ооржак-биле) деп шиелерни болгаш П.Целанның, А.Боскенин, Х.Л.Борхестин шүлүктөрүн тыва дылче очулдурган.

Амгы тыва поэзиянын база бир солун үнү, чаа идеялы — Салим Монгуштун шүлүктөрү-биле таныжарынче чаладым.

Эдуард МИЖИТ,

Россияның Чогаалчылар эвилелинің кежигүнү.

Эглип келбес

Оттуп келгеш, караан чоткан кижиге ышкаш,
Көзенекте соок бусту аштай кааптың.
Көрүжүнү кудумчуда харда ойнаан
Оолчукка кээп доктаадыпкаш, ыт чок бардың:

Болуп каапкан, эглип келбес бүгү чүүлдер
Ол-ла дораан сеткил-чүрээң шыва апты;
Оолдуң чууткаан хары ышкаш борбак чүве
Боостаанны харлыктыр дуй чыдып алды.

Ырал чоруй, точка болуп бичилезе,
Шак ол оол-даа көрүжүңден чиде берди.
Чаңгыс дамды сонгаң бузун ийи чарып,
Ыглаан карак чажы ышкаш, бадып бар чор...

Эник сен гез

Эт-кешти өттүр хадаан соок хатка
Эридедип, сывыртаткан ээ чок эник,
Түрегделиң уттувуткаш, чүң дилеп,
Чүңү тыппайн, улчул чор сен, харылап көр?

Кандыг хайнын ужурундан ээ чок артып,
Каржы-дошкон салым-чолга хинчектеттин?
Бүзүрелге көгүттүргеш, отка чиртип,
Бүтпес чүүлдер дилеп чоруур апардың бе?

А мен база сенден эрткен чүвем-даа чок,
Амы-хууда түрөп чоруур амытан мен
Чүгө харын ында утка көрбейн чор мен...
Чүңү канчаайн, айтып берем, күжүр өңүк?

Артык-тудуу ажаанзырал, кавыргалдың
Артынчагын бодумдан ап октавыткаш,
Бүгүдени уттувуткаш, эник сен дег,
Бүтпес чүүлдер дилеп-сурап чоруур мен бе?

Эжиктер бооп чадавас боор

Айдың дүне кылаш кынып, чаап турар
Аккыр харны көрүп-ора, элдеп чүве,
Бодаарымга, арыг, чырык деңгерлер-даа
Боттары бо бадып турган ышкаш болду.

Чамдык харлар кара черже дүжүп чыда,
Шалбааларда сылдыстарны көрүп каан дег,
Бар-ла турган шаа-биле ынаар чүткүп,
Бадып-ла тур, сугга деггеш, эстип-ле тур...

Харжыгаштың хөөлбектерде сөөлгү дээрбээ
Кайгамчык бир орандыва эжик боор оң:
Чагган бо хар чазын эрип, дээрже үнгеш,
Чаашкын болуп катап база эглир болгай!..

Сигенчинин ижи

«Сиген өлде магалыг-ла — боду ужар,
Чидиг бис-даа шаптыланмас» — дигилеп каап,
Кадыыр бизин чайынналдыр чайып-ла тур,
Кандыг кончуг шалып-ишчи ажылчын боор!

Сиген-өт-даа шалың-чажын мөндүш кынып,
Сириңейинчип, эглиңейинчип турар-даа бол,
Кадыыр даажы улам-на чоок бо кел чорда,
Харлыкпышаан... салгын-хатка ырлай-ла бээр.

Оода бичии манап алза... «Хоржок-хоржок,
Онаап кааны хуусаа эртсе, дарга кончуур»:
Кадыыр күжүр дазыл, сып-даа таваржырга,
Хамаанчокка, канчаар кээр-дир — кыра шаап тур.

Шак ол сиген — эглиңнешкен кижилер-дир,
Шаптыланмас чидиг кадыыр — өлүм ол боор.
Ынчангаш-ла кадыыр бизи чоокшулаарга,
Ырлаарывыс улам ыңдын апаар боор оң...

Ынчалза-даа дагын катап дазыл тыртып,
Ылап черле шымырарып үнүп кээр бис,
Даргавыс-даа бүгү чүлдү бодап каан-дыр,
Дарта база ырлаар үе чедип кээр оң!

Салим МОНГУШ.

Салым-чаяанның композитор

Ол — кайгамчык солун, салым-чаяанның композитор. Чараш, улусчу аялгаларны улус-чонунга бараалгадыр дээш, Олег Тюдешев чогадыкчы, тывынгыр езу-биле ажылдап чораан. Төрээн чер, ынакшыл, улусчу чаагай чаңчылдарга хамаарышкан болгаш уругларга ырларны ол бижип каан. Олег Никандрович Тюдешев деп чогум кымыл ол дээрзин номчукчуларга ханы таныштырар дизе, ооң ада-өгбезинден эгелезе эки боор.

1952 чылда Даг-Алтайдан Тыва-же үш хып дээн аныяк эр ажып орган. Оларның бирээзи — Иваноно хоорайның саң-хөө техникумун дооскан Никандр Тюдешев. Ол Даг-Алтай Республиканың Шебалино деп суурга төрүттүнген. Ада-чурттуң Улуг дайынын соонда, шериг албанын 4-5 чыл эрттирер турган. «Катюша» деп шолалыг реактивиг самолетка 5 чыл иштинде шериг эрттирген. Тывага келгеш, Бай-Тайга кожунунуң «Сталин» колхозка улуг бухгалтер болуп ажылдай берген.

Ол чылдарда Тывага башкылар ховар турган. Долуш Салчак-овна Чанзан училищени чаа дооскан аныяк башкы Бай-Тал суурга ажылдап чедер берген. Шериг дурт-сынныг алтай оолду аныяк башкы эскерип каан болбайн аан. Ол хүнүн-не даң бажында доктаамал сула шимчээшкын кылып турган, турникке тырыкыланым турда мырыңай амыр.

Бир катап ол алтай оол турникке тырыкыланым тургаш, холу салдынгаш, оранчок чаштай бергеш, кемедир дүшкен. Аныяк башкы Долуш Салчак-овна аңаа эмчиниң бирги дузазын чедирген. Ол ояар аныяктар найыралдажы берген. Чоорту найырал ынакшылче шилчээш. Ынчангы колхоз даргазы Кула Ховалыг бодунуң специалистери Машпалдыр Монгуш, Тойбу Салчак, Өлзэй-оол Салчак олар Чанзаннның хеймер кызы Долушту бухгалтеринге кудалап берип, өгөп каан.

Оон бээр элээн үе эрткенде, Мечи чылдың кыштың адак айында (1956 чылдың февраль 27-де) Бай-Тайга кожунунуң Бай-Тал суурга Тюдешевтериниң дун оглу Олег төрүттүнген. Олег оларның беш ажы-төлүнүн улуу болган. Оолдун адын адап, доюн эрттирер турда, авазының кады төрээн акызы башкы, чогаалчы, артист, хөгжүмчү даайы Константин Тоюн, ийи дугаар даайы Тойлу Салчак А. Фадеевтин «Аныяк гвардия» деп чогаалының кол маадыры Олег Кошевойнуң ады-биле адаарын сүмелээш, өзүп келгеш ыры-хөгжүмге сонуургалдыг болзун деп йөрээп каан дээр. Оларның йөрээли доктааган. Олег композитор болган. Барыын-Хемчик кожунунуң культура килдизиниң эргелекчизи, композитор Анатолий Конгар Олегтиң авазының кады төрээн угбазы Сержин Чанзановнаның ийи дугаар оглу. (Улуу «Башкы» сеткүүлдүн редактору Николай Конгар). Даайы Тойлу Салчактың уруу Байлаңмаа Айдың-оол база-ла салым-чаяанның хөгжүмчү, ыраажы, композитор. Кызылдың 9 дугаар школазында музыка башкылап чоруур.

Олегтиң даайлары ооң ыры-хөгжүмге сонуургалдыг болурунга улуг салдарлыг болган. Ол бичизинден-не даайларының баянаарын сонуургап, бичии гармошказы-биле оларның аразынга олурупкаш, ойнаарынга ынак турган. Олег хол-биле казаным, чогадыкчы конструкторларынга база сонуургалдыг. Ийги класска өөренип тургаш, бодун парашютап турар кылдыр дүжээш, авазының черектик марлязын парашют кылгаш, крыша кырындан шураар часкан чери бар. 5-6 класска



комбайн херекселдерин дүн-хүн чок чыып, дажыглап тургаш, чүгө мотору чок дээрден башка езулуг самолетту чогаадып кылып алган. Шимчевес-даа болза, даажы дыңналып турар кылдыр ачазының улуг радиозун салгаш, самолет даажы өлтүнүп, дуңмалары-биле ойнаар турган ышкажыл.

1963 чылда Олег Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаакка өөрени берген. Ийги класска турда, Борис Машпалдыр акызы дүрөрорун демиринден үттеп тургаш, лимби кылып берген. Олег оозунга аялгаларны ойнап өөренип алгаш, уран чүүл көрүлделеринге киришкеш, шаңнадып-даа турган.

Тюдешевтер 1965 чылда Шемиге «Большевик» колхозка ажылдап-чурттай бергеннер. Никандр Александрович хей-хөй колхоз-совхозтарга улуг бухгалтерлеп ажылдаан, чазак кайнаар чорудар-дыр, аңаа ажылдап чораан. Ачазы оглунга бир катап төрүттүнген хүнүн таварыштыр «Пионер» деп бичеек баян садып берген. Ол хүннү оглу бүгү назынында сактып алган. А баянга эң баштай Олегти авазы өөрткени солун. Педучилищеге башкыларны ол шагда ыры-хөгжүмге база денди шыырак кылдыр өөредип турган чүве-дир. Долуш Салчак-овна баштай скрипкага өөренип тургаш, ооң соонда хылдыг хөгжүмчү сонуургалы берген. Хөгжүмге сонуургалы бүгү назынында артып калган. Кызыл-Мажалыктың бир дугаар ортумак школазының хылдыг хөгжүм оркестрин удуртуп чораан башкы.

Никандр Александрович база-ла хөгжүмге ынак чораан: ылаңгыя 18-19 чус чылдың даштыкы болгаш орус классиктиг музыказын сонуургаар. Огинскийниң «Прошание с Родиной» деп чогаалын магадап дыңнаар чораан.

1966 чыл. Шемиге Чадаананың уругларның уран чүүл школазының салбыры ол чылын ажылдап эгелээш. Тюдешевтер Олегин аңаа кирип каан. Оолду школаның директору алдарлыг Семен Бухтуев башкылай берген. Ынчаарда музыка башкылары Чадаанадан неделяда ийи катап автобустап кээп ажылдап турган. Олегтиң сонуургалын Анатолий Монгуш, Даш-оол Монгуш эскерип, билиин харам чокка берип турган.

Олег ортумак школаны 1973 чылда Мөңгүн-Тайга кожунунуң Мугур-Аксы суурга 1973 чылда дооскан. Шериг чоруунуң мурнунда ДОСААФ-ка чолаачылар курузунга өөренип алгаш, күш-ажылчы намдарын Барыын-Хемчикке сельхозтехникумга эгелээш. Шериг хүлээлгезин Моолдун Чойбалсан деп черге эрттиргеш, чанып кээп, чолаачы ажылын уламчылаан. Музыка башкызы мергелди чедип алган соонда, 1990 чылдан бээр Мугур-Аксыга уругларның уран чүүл школазынга баян башкызы болуп ажылдавышаан, аялга чогаадып эгелээш. Башкының уран чүүл школазын доостурган өөреникчизи Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, башкызы-биле кады ажылдай бергенинге Олег Никандрович

аажок өөрүп чораан.

Композитор Олег Тюдешев чогаадыкчы ажылын 1980 ажыг чылдарда эгелээш. Мугур-Аксыга чогаалчы Салчак Молдурганың удуртуп турганы «Меңги чечээ» чечен чогаал каттыкчылыкы ооң салым-чолунга улуг рольду ойнаан. Шүлүкчүлер Саая Майнак, Салчак Молдурга, композиторлар К.Салчак, Б.Чүлдүм-Сүрүң аныяк кижини деткип, композиторлар Солаан Базыр-оол, Кара-Кат Ооржак, Борис Чамбыт, Григорий Базыр олар-биле харылзаа, кады ажылдажылга ооң чогаадыкчы өзүлдезинге улуг деткимче болганы чугаажок. О.Н.Тюдешев «Ыр-лаксанчыг Барыын-Хемчим», «Хербиштиң аялгалары, «Мөңгүн-Тайгам алгап тур мен» дээн ышкаш республика чергелиг ыры мөөрейлеринге доктаамал кирип келген. Сураглыг композитор Базыр-оол Хомушкуевичиниң юбилейинге тураскааткан мөөрейге ол тиилекчи болган. Улуг Тиелелениң 60 чылчыга тураскааткан хөгжүмчүлөр мөөрейинге ол үшкү черни алган. Ыраажылар ооң бижээни «Амыдырал чааакчызы», «Канчаайн, оолдар», «Афганистан», «Башкымга» болгаш еске-даа ырларын улуг-улуг концерттерге ырлажып турар. Бо бүгү оон чогаадыкчы арга-дуржулгалының чылдан чылче өзүп органын бадыткап турар-дыр. Алыс аажызы оюн-баштак, биче сеткилди, дузааргак, экиргек, ажыл-ишчи, дыка амданныг чемнер кылыр солун кижиге чүве. Баянга ойнай бээр, кижиге дыңнап ханмас.

Олег Никандровичиниң өөнүн ишти Дарья Салчак-овна Дене (чаңгысклассчылар) – орус дыл болгаш литература башкызы. Амгы үеде Мугур-Аксы ортумак школазының өөредилге эргелекчизи, чонга хүндүлүг башкы.

Амыдырал кезээде дески турбас болгай. Өг-бүлеге ийи оол төрүттүнгеш, өске оранче чоруй барганы ада-иеге аар-берге болза-даа, бьжыг туттунуп, бот-боттарын деткижип, амыдыралын уламчылап, ажылдап-чурттап чорааннар. Улуг огул чораан болза, хай-халапка таваржып, чырык өртемчейден кезээ мөңгедө чарлып, ийи кыстары, ынак дуңмаларындан, эш-өөрү, чонундан чарлып чорутканы канчаар-даа аажок хомуданчыг, сагыш-сеткилге аарышкылыг болду. Уран чүүлге улуг чидирг-дир. Ол турган болза, кайгамчык чараш, солун чогаадыкчы кезээзин чонунга бараалгадыр турган. Бижип каан ырларын-на чону ырлажып арты.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.

Мугур-Аксы суур.

Хууда архивтен алган чурук.

Ыраккы Кара-Хөлде

Малчынның коданында

Кыш төнүп, час бодун эргинче кирип орат. Кышты хүр ашкан малдың омак-сергээ каракка илдең көстүп турарын бо чуруктан көрүп болур силер. Семис серге кажаны ажа халырынга белеткенип тур.



Эки аът ээзинге эргим

Эки аът — малчын кижиниң бир ынаыштыг хөлгези болур. Ооң ажыы-биле арт-сын ажыр көжүп, аян-чоруун кылып, малгаанын кадарып чоруур. Аъдынга эр кижиле кезээде чоргаарланып чораан болгаш чоргаарланып-даа чоруур. Ыраккы Кара-Хөлдүн арга-дуржулгалыг малчыны, күш-ажылдың хоочуну Александр Хөөртейович Күжүгеттин бодунун аъдынга эргеленип, чассыдып турарын бо чурукта көргүскен. Хоочун малчынның коданында дыка хей хой, өшкү, инек малды тудуп турар болгаш бо чылды хүр кыш ашкан.



Алышкылар уруглары

Бо чурукта ийи төрөл алышкыларның чаптанчыг чаш епаялары-дыр. Олар чаңгыс айда төрүттүнген, чаа-ла беш ай чедип орат. Чаштар бургандан чаяттыннып төрүттүнер деп сарыг шажынның номналында бижип турар. Бистиң келир салгалывысты чаштар уламчылар болгай. Оларның келир үези дээш амгы салгалдың кижилери улуг ажылды чорудуп, ие-чаштың камгалалынче онза кичээнгеи салып турар.

С.ХЕРТЕК. В.Балчий-оолдун тыртырган чуруктары.



Чону-биле кагы

Токпак-оол Шодук-оолович биле өөнүң ишти Бора Бойбуевна Сарыгларлар Хорум-Даг сумуга алдан ажыг чылдар бурунгаар төрүттүнген.

Оларның кайызы-даа хоочун башкылар. Т.Ш. Сарыглар 1954-56 чылдарда Алдан-Маадыр чеди чыл школазынга тыва дыл болгаш литература башкылап ажылдап турган. 1956 чылда оларның кайызы-даа Кызылда күрүнениң башкы институтунун төөгү, тыва дыл болгаш литература факультетиниң баштайгы доозукчулары болганын, ол үеде өг-бүле тутканнар.

Аныяк башкыларны Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга ортумак школазынга ажылдаары-биле чоруткан. Токпак-оол Шодук-оолович школа директорлап, тыва дыл болгаш литература башкылап ажылдаан. Бора-Тайга, Хорум-Даг школаларына үш чыл ажылдаанының соонда, өгүнү эр ээзин «Сүт-Хөл» совхозтун партия коми-

тединиң секретарына томуйлаан. Т.Ш. Сарыглар улус өөредилгезиниң шугумунга нитизи-биле 17 чыл башкылап, директорлап, районунуң улус өөредилгезиниң килдизинге эргелекчилеп ажылдаан. Өзүп орат салгалдың өөредилге-кижизидилгезинге уре-түңнелдиг ажылы дээш аңаа 1967 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы деп атты тывысқан.

Башкы 1971-1973 чылдарда «Алдан-Маадыр» совхозка директорлап ажылдаан. Өөредилге болгаш көдээ ажыл-агый талазы-биле дуржулгалыг ажылдакчыны СЭКП партия обкому Чөөн-Хемчик кожуунун партия райкомунун ийиги секретарына 1973 чылда томуйлаарга, аңаа он чыл ажылдаан. Дараазында чылдарда база-ла

партияның даалгазы-биле удуртукчу ажылдарга ажылдап чораан. Ол партия шугумунга нитизи-биле 16 чыл ажылдааш, катап ажыл-агый удурту берген. Токпак-оол Шодук-оолович 1984-1989 чылдарда «Хөндергей» совхозка директорлап, ооң соонда кожуунун улус өөредилгезиниң килдизинге эргелекчилеп, «Чаа орук» солунга килдис эргелекчилеп, Чөөн-Хемчик кожуунун улус депутаттарының Советиниң даргазынга, Сүт-Хөл кожуунунун күүсекчи комитетиниң даргазының хүлээлгезин күүседип чораан.

Т.Ш. Сарыглар Хүндүткелдин демдээ орденниң болгаш хей-хей медальдарының эдилекчизи.

Токпак-оол Шодук-оолович биле Бора Бойбуевнаның уругдары республиканың улус ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажылдап чоруурлар. Олар хей санныг уйнуктарының ынак кырган-авазы, кырган-ачазы.

Татьяна Кыргыс, РФ-тиң школаларының алдарлыг башкызы.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИДИСТЕР:** нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур кидистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9674. Чагыг 26.

Кызыл хоорайның мэриясында

ОЙНААР АВТОМАТТАРНЫ ЧУРУМЧУДАР ДЭЭШ

Кызыл хоорай чагыргазы бодунуң девискээринде ажылдап турар ойнаар автоматтарның ажыл-чорудулгазын хынаар, корумчурум үрээшкиннерин илереди, ону чурумчудар сорулга-биле февраль айда комплекстиг хыналданы чоруткан.

2006 чылдын февраль 13-түн байдалы-биле алырга, Кызылда 63 ойнаар зал бар, ында 776 ойнаар автоматты тургускан. Ында оператор, камгалакчы болуп 146 кижиле ажылдап турар, оларның-биле сайгарлыкчыларының хей нуруузу күш-ажыл керээзин чарып албааны, ол керээзлери Кызыл хоорай чагыргазына даңзылатпааны илерээн. Ойнаар залдар колдуунда чуртталга бажыңнарында, оларның адаанда подвалдарда туруп турар. Оларны сайгарлыкчылар хөлөзилеп алгаш, «офис», «дыштанылгы төвү», «спорт-кадыкшылга комплекзи» кылдыр меге документилер кылдырып алган болган. Кызылда ойнаар залдарның 18 хуузу чуртталга бажыңнарында, оларның адаанда подвалдарда, 17 хуузу мурнунда магазиннер, хей-ниитиниң кемне-ниге черлери турган бажыңна-арда, 65 хуузу магазиннерде, садыг төптөринде болгаш кинотеатрларда туруп турар.

Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдын декабрь 31-де хүлээп алган №904 доктаалының 4 пунктузунун 4 дугаарында ойнаар залдар чуртталга бажыңнарынга, өөредилге, кадык камгалал, культура албан черлериниң, организацияларның бажыңнарынга турбазын айыткан. Ындыг турбуже ону каржызы-биле Кызылда хажыдып турары хыналда үезинде илерээн. Оон аңгыда бүгү ойнаар залдар Кызыл хоорайның девискээринге ажыл-чорудул-

газын боттандырап чөпшээрел документилери, ойнаар залдарның ажылдакчыларының хей нуруузу боттарында шынзылга бижиктер чок болган. Оон аңгыда ойнаар залдарның ишти болгаш даштынның арыг-шевери багай, ойнаар кижилерге таарымчалыг байдал тургустунмаан, ерт база терроризм айылынга удур чорудар белеткели кошкак болгаш өске-даа четпестерни хыналда чорутканнар илереткен.

Хыналданың түңнелинде ойнаар залдарның удуртукчуларынга четпестерни дүрген эдер талазы-биле акт бижиктерни берген. Хоорай чагыргазы ойнаар залдарның ажыл-чорудулгазын чурумчудары-биле найысылалдың девискээринге ажылдаар ойнаар автоматтарның түр дүрүмүн болгаш ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бээриниң түр чурумун ажылдап кылып турар.

Хоорайның хынаар, эрге-хоойлу камгалаар, чөпшээрел бээр органнары моон сонгаар ойнаар залдар ажыл-чорудулгазын хоойлуга дүүштүр чорудуп турарын доктаамал хынаар. Бир эвес хоойлуга дүүштүр эвес ажылдап, нитилелге, кижилерге хора чедире бээр болза, Россия Федерациязының хоойлужулгазын езугаар ойнаар залдарның ажылдаар эргезин казыыр болгаш хаарыга чедир дээштиг хемчеглерни моон сонгаар алыр.

А.СУНДУЙ.

Авамга, угбамга, дунмамга, кырган-авамга...

Мен шериг албаным Железногорск хоорайда эки эрртирип тур мен. Адымны Монгуш Мерген Бапал-оолович дээр. Сөөлү арткан 3 айны эрртиргеш, удавас Кызылче чанып кээр мен.

Эргим редакция, мээң авам — Монгуш Калдар Кашпы-ооловнага, угбам — Дембирел Долаана Аясовнага, дунмам — Дембирел Севил Аясовнага, кырган-авам — Монгуш Дакак Лузиановнага Март 8-биле изиг байырымны дамчыдарын силерден диледим. Ол ышкаш баш удур четтиргенимни илереттишаан, редакцияның база Тываның бугу херэежен чонунга бугу-ле экини күзедим.

Мени Ондар Сылдыс Николаевич дээр. Амгы цеде Дагестанның Кизляр хоорайда 5389 дугаар шериг кезээнде оперативтиг даалга ротазында шериг албаным эрртирип тур мен. Эгезинде өөредилгени Красноярск крайга, оон Чечен Республикага эрртирдим. Тываның чараш кыстарыга Бугуделегейниң Херэеженнер хүнү-биле изиг байырым чедирбишаан, мээң-биле чагаалажыр күзелдиглерге адресимни айтып каарын диледим: (индекс 368832. Дагестан Республика, Кизляр хоорай, Махачкалинская кудумчузу, 63. Ш/к 5389 ЭРОН на БТР).

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Арат чонга бараан болуп, Ажыл-ижин кылып чорааш, Чалыы-чараш назынында Чарлып ырап өртемчейден «аъттаныптың» Хамык чонун, авам, төрээнериң Халаавыс төп артып кагдывыс, дунмам.

Мээң эргим дунмам Чечен-оол Бичендейович ХОВАЛЫГНЫ сөөлү орукче үдеп, бистин ханы кажыдалывысты үлөжип келгени дээш № 5 гимназияның башкыларынга, хей санныг төрелдеривиске, кудаларывыска, эштеривиске, чаңгысклассчыларынга, кады ажылдап, эдержип чораан эш-өөрүнге четтиргенивисти илереттивис.

Угбазы, честези Ондарлардан.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харышлаар.